श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीतभाष्योपेतम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्.

सुकठणकरोपाव्ह भवानीशंकर शर्म्मणा

संशोधितम्

तच

पंडित–ज्येष्ठाराम मुकुंदजी सूनुना

विठ्ठलप्रसादशर्म्मणा

'नेटिव ओपिनियन' मुद्रणालये मुद्रापितम्

शके १८३२ सन १९१०

मूल्यं १० कलाः

BIHAR
S. N.
25052
LIBRARY.

अनुक्रमणिका.

इति अनुक्रमणिका समाप्ता

श्रीमद्भाष्यकृता प्रामाण्येनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रंथकृतां च नामनिर्देशः ।

अग्निपुराणम्
अंतर्यामिब्राह्मणः
आत्मबोधोपनिषद्
आपस्तंबस्मृतिः
ईशावास्योपनिषद्
ऋग्वेदः
ऐतरेयोपनिषद्
कठोपनिषद्
कात्यायनः
केनोपनिषद्
छान्दोग्योपनिषद्
तैत्तिरीयोपनिषद्
धातुपाठः
नरसिंहपुराणम्
पद्मपुराणम्
पराशरः
पाणिनिव्याकरणम्
बृहदारण्यकोपनिषद्
ब्रह्मपुराणम्
ब्रह्मसूत्रम्

भगवद्गीता
भविष्योत्तरपुराणम्
मंडूकोपनिषद्
मनुस्मृतिः
महाभारतम्
बृहन्नारायणम्
मांडूक्योपनिषद्
यास्कः
लिंगपुराणम्
वाल्मीकिरामायणम्
विष्णुतिलकः
विष्णुधर्मः
विष्णुपुराणम्
वृद्धशातातपः
व्यासस्मृतिः
श्रीस्तुतिः
श्वेताश्वतरम्
सनत्कुमारः
स्वाध्यायब्राह्मणः
हरिवंशः

श्रीः

श्रीमच्छांकरभाष्योपेतम् ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

श्रीगणेशायनमः । श्रीशौ जयतः । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे॥ १ ॥ कृष्णद्वैपायनं वन्दे सर्वलोकहिते रतम् ॥ वेदाब्जभास्करं व्यासं शमादिनिलयं मुनिम् ॥ २ ॥ सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्राननपादबाहोः ॥ सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्त्यै ॥ ३ ॥ वैशंपायनो जनमेजयमुवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ॥
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रुत्वेति । धर्मानभ्युदयनिःश्रेयसोत्पत्तिभूतान्वेदलक्षणानशेषेण कार्त्स्न्येन पावनानि पापक्षयकारणानि च सर्वशः सर्वप्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शान्तनवं शन्तनुसुतं भीष्मं सकलपुरुषार्थसाधनमल्पप्रयासमनल्पफलमनुक्तमितिकृत्वा पुनर्भूय एव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ।

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ॥
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

किमिति । किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः । स्वार्थे तद्धितविधानात् । लोके लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तं पदाश्रया प्रवर्तन्ते सर्वे इति प्रथमः प्रश्नः । किंवाप्येकं परायणम् । अस्मिँल्लोके एकं परायणं किं परमयनं प्राप्तव्यं स्थानम् । यस्मिन्निरीक्षिते ' भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते

चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे । ' यस्य विज्ञानमात्रेण आनन्द लक्षणो मोक्षः प्राप्यते, यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति, यत्प्रविष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः यस्य च वेदनात्तदेव भवति, यद्विहायापरः पंथा नृणां नास्ति तदुक्तमेकं परायणं लोके किमिति द्वितीय प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तो गुणसंकीर्तनं कुर्वन्तः कं कतमं देवमर्चन्तः बाह्यमाभ्यन्तरं चार्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवा मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुः लभेयुरिति पुनः प्रश्नद्वयम् ।

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ॥
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ३॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो मतः अभिमतः इति पञ्चमः प्रश्नः । किं जपन्नित्यादि किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः जनन धर्मा अनेन जन्तुशब्देन च जपार्चनादिषु यथायोग्यमधिकारं सूचयति । जन्मसंसारबन्धनात् जन्माज्ञान विजृंभितानामविद्याकार्याणामुपलक्षणम् । संसारोऽविद्या ताभ्यां यद्बन्धनं तस्मान्मुच्यते मुक्तो भवतीति षष्ठः प्रश्नः । ' जन्मसंसारबन्धनात् ' इतीद मुपलक्षणम् । इतरेषां फलानामप्येतद्ग्रहणं मोक्षस्य प्राधान्य स्थापनार्थम् ।

भीष्म उवाचमुवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ॥
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

सर्वेषां शत्रूणां भयहेतुर्भीष्मः । मोक्षधर्मादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः । किमेकमिति षट् प्रश्नाः कृताः तत्र पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविशेषस्य षष्ठः प्रश्नोऽनेन श्लोकेन परिह्रियते । जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं

तस्य प्रभुं स्वामिनं देवदेवं देवानां देवम् अनन्तं देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामुत्कृष्टं नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण स्तुवन् गुणान्संकीर्तयन् सततोत्थितः निरन्तरमुद्युक्तः पुरुषः पूर्णत्वात् पुरिशयत्वाद्वा पुरुष स च सर्वदुःखातिगो भवेदिति सर्वत्र सम्बध्यते ।

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते ।

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ॥
ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

तमेव च अर्चयन्बाह्यार्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु भक्तिर्भजनं तात्पर्येण तया भक्त्या पुरुषमव्ययं विनाशक्रियारहितं ध्यायन् आभ्यन्तराभ्यर्चनं कुर्वन् स्तुवन् पूर्वोक्तेन । नमस्यन् नमस्कारं कुर्वन् पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणं कुर्वन्यजमानः पूजकः फलभोक्ता अथवा अर्चयन्नित्यमनेनोभयविधमर्चनमुच्यते । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यन्निति मानसं कायिकं वाचिकं चोच्यते

तृतीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरैस्त्रिभि पादैः

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्॥६॥

अनादिनिधन षड्भाववर्जितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वं लोक्यते इति लोको दृश्यवर्गः तस्य नियन्तॄणां ब्रह्मादीनामधीश्वरत्वात्सर्वलोकमहेश्वर॰ तं लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्पश्यतीति लोकाध्यक्षः नित्यं निरन्तरं स्तुवन्सर्वदुःखातिगो भवेदिति। त्रयाणां साधारणं फलवचनं सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेत् स्यात् ।

तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ॥
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मणे (स्तुषे) ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये हितम् ॥ सर्वान्धर्मोञ्जानातीति सर्वधर्मज्ञः तम् । लोकानां प्राणिनां कीर्ति॰ यशांसि स्वशक्त्यनुमवेशेन वर्धयतीति तम् । लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकानुपतापयते शास्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथः तं मह-द्भूत विश्वोत्कर्षेण विद्यमानत्वात् । भूतं परमार्थसत्यं सर्वभूतानां भवः संसारो यत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतोद्भवस्तम् ।

पञ्चमं प्रश्नं परिहीयते—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ॥
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८ ॥

एष इति । सर्वेषां वेदलक्षणानां धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मो ऽधिकतम इति मे मतोऽभिमेतः । यद्भक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः स्तुतिभिः सदार्चेत्सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरो मनुष्य इति यत् एष धर्म इति सम्बन्धः । अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये किं॰ कारणमुच्यते । हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यदेशकालादिनियमान-पेक्षत्वाचाधिक्ये कारणम् । ' ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ ' इति विष्णुपुराणे। 'जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः॥कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । ' इति मानवं वचनमेतत्सर्व-मभिमेत्य ' एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मत' इत्युक्तम् ।

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ॥
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

परममिति । परमं प्रकृष्टं महद्बृहत्तेजश्चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकम् । श्रुतिश्च 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धस्तदेव ज्योतिषां ज्योतिर्न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इत्यादिश्रुतेः । 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादि स्मृतेश्च । परमं तपस्तपत्याज्ञापयतीति तपः 'य इमं च लोकं परमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते।'भीषास्माद्वातःपवते' इत्यादि तैत्तिरीयके । तपतीष्टे इति वा तपः 'भीषोदेति सूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इत्यादि च तस्यैश्वर्यम् । अनवच्छिन्नमतिमहत्त्वम् 'एष सर्वेश्वर' इत्यादिश्रुतेः । परमं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीयतया महत् परमं प्रकृष्टं परायणं पुनरावृत्तिशंकारहितं परमग्रहणात्सर्वत्र परं तेज आदित्यादिकं व्यावर्त्यते । सर्वत्र 'यो देव'इति विशेष्यते । यो देवः परमं तेजः, परमं तपः, परमं ब्रह्म, परमं परायणम्, स एकः सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः ।

इदानीं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययःपिता॥१०॥

पवित्राणामिति । पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्थादीनां परमस्तु पुमान् । ध्यातो यः कीर्तितश्च स्तुतः संपूजितः स्मृतः प्रणतः पाप्मनः उन्मूलयतीति परमं पवित्रं संसारबंधहेतुभूतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयन्स्वयाथात्म्यज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम् । 'रूपमारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवा-

नुपद्गिकान् ॥ ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः । समुत्सृज्याखिलं चान्यः सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते ॥ ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः । अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः । आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्वसंस्थितैः ॥ ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ॥ मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥ यस्मिन्न्यस्तमतिर्नयाति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः । मुक्तिं चेतसि यस्स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं तदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥ शमायालं जलं वन्हेस्तमसो भास्करोदयः ॥ शान्तिकाले त्वघौघस्य नामसंकीर्तनं हरेः ॥ हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्॥कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ॥ विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ॥ यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥

प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रापि संस्मृते ॥ सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥ यथाग्निरुद्धूतशिखः कक्षं दहति सानिलः ॥ तथा चित्तास्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥' ईश्वरो देवीं प्रत्याह मुक्तिकारणम् 'यावज्जीवं प्रणवमथवा वर्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात् ॥ हित्वा लज्जां कलिमलकुलच्छेदनान्नीरयेद्वा विष्णोर्नामान्यनिशमथवा मुक्तिरेषा चतुर्धा ॥ जनार्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने ॥ दुःखानि सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते ॥ कलाव आपि दोषाढ्ये विषयासक्तमानसः ॥ कृत्वापि सकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्छुचिः॥ वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभाव मीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ॥ जन्मान्तरमलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥ एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ॥ संसारस्थूलबन्धानामुद्वेजनकरो हि सः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः मङ्गलं सुखं तत्साधनं तत्र ज्ञापकं च तेषामपि परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च देवः द्योतनादिभिः समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां योऽव्ययः [illegible] ता जनको स एकं दैवतं लोके इति वाक्यार्थः [illegible] सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।' इतिश्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि । 'सेयंदेवतैक्षत' इति छान्दोग्ये । ननु कथमेको देवो जीवभेदात् ।

इति पृष्टैकदैवतविषयत्वात् । यत्र पुल्लिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्र 'विष्णुः' विशेष्यः । यत्र स्त्रीलिंगशब्दप्रयोगस्तत्र 'देवता' विशेष्यते । यत्र नपुंसकप्रयोगस्तत्र 'ब्रह्म' विशेषणीयम्

ॐ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

'यतः सर्वाणि भूतानि' इत्यारभ्य जगत्पदुत्तिस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मणः एकदैवतत्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते । विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वमित्युच्यते ब्रह्म । आदौ तु 'विश्वम्' इति कार्यशब्देन कारणग्रहणं । कार्यभूत विरिञ्च्यादिनामभिरुपपन्ना स्तुतिर्विष्णोरिति दर्शयितुम् । यद्वा परस्मात्पुरुषान्नभिन्नमिदं विश्वं परमार्थतः सदस्ति । अथवा विश्वं ब्रह्म 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । किञ्च संहृतौ विशन्ते सर्वाणि भूतान्यस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः। तथाहि 'सकलं जगत्कार्यमेव विशत्यत्र चाखिलं विशत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म' इति श्रुतेः । नाचिकेतसा पृष्टे मृत्युरुवाच 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यारभ्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । ॐ मित्येतत् । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । ॐ मिति ब्रह्म ॐ मितीदं सर्वम् । तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृणानि एवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा [illegible] ॥ इति [illegible] [illegible] ' [illegible] परं:
प्रणवेऽव्ययः । सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्त स्तथैव च ॥ एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ॥ सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥

अमात्रानन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ॥ ॐ कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ॐतद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः ॐ तदात्मा ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्पुरोर्नमः' इत्यादिश्रुतिभिः 'ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ आद्यं तु त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ॥ वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥' इत्यादिस्मृतेश्च 'विश्व' शब्देन ॐकारोऽप्यभिधीयते वाच्यवाचकयोरत्यभेदाभावात् । विश्वमित्यों-कार एव ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति । एतदुक्तं भवति यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लयत्वात्तदनन्तत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मकत्वे रागादयः संभवन्ति 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः । 'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ॥ आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ निर्गुणः परमात्मात्र देहं व्याप्य व्यवस्थितः ॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ॥ क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ॥ शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ एते भिन्नदृशो दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ॥ द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयम् ॥ तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ न मन्त्रादिकृतस्तात नच नैसर्गिको मम ॥ प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥ अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ॥ तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ॥ तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥

तमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम्' इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्यैवंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति। 'श्रद्धया देयमश्रद्धयाऽदेयंश्रद्धयाग्निः समिध्यत' इत्यादिश्रुतेः। 'श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्। इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः॥ अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतमदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम्॥ अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यसत्तम॥ पुण्यमद्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा॥ क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम्॥ अश्रद्धया च यद्दानं यजतां ददतां तथा॥ तत्सर्वं तव देवेन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति'॥ 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह॥' इत्यादिस्मृतिभिश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम्। 'ॐ तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात्स्तुतिनमस्कारादिकं कर्म सात्त्विकं त्रिगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति]। आत्मानं विष्णुं ध्यात्वाऽर्चनस्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम्। 'ना विष्णुः कीर्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात्' इति महाभारते कर्मकाण्डे। 'सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ॥' सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम्॥ तन्मयत्वेन गोविन्दमित्येतद्दालभ्य नान्यथा॥ तन्मयो वाञ्छितान्कामान्यदवाप्नोति मानवः॥' इति विष्णुधर्मे। 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥' इति भगवद्गीतासु। 'अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्॥ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वंद्वगदा भवन्ति' इति विष्णुपुराणे॥ 'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥ तस्माद्ब्रह्मैवाचार्यस्वरूपेणावतिष्ठतीति' व्यासस्मृतेः। 'वरं हुतवहज्वालापुञ्जरस्यान्तर्व्यवस्थितिः। न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम्' इतिका-

त्यायनवचनाद्यत्र देशे वासुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' ॥ इतिश्वेताश्वतरमन्त्रवर्णाद्धरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति । 'अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥ प्रयाति विलयं सद्यः सकृत्कृष्णस्य संस्मृतेः ॥ सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः । सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥' 'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥' एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तदुरितं नाशयतीति मन्तव्यं किमुत नामसहस्रं नाशयतीति । 'मनसा ह्यग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति ।' 'मनसा यद्ध्यायति तद्वाचा वदति' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् । नामशक्तितात्पर्यावधारणं 'यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशिते च मनसि ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥ मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥' इति विष्णुपुराणान्ते श्रीपाराशरेणोपसंहृतम् ॥ 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥' इति श्रीमहाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहृतम् । 'हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ॥ ॐ मित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ॥' इति हरिवंशे । कैलासयात्रायां 'हरिरेको ध्यातव्यः' इत्युक्तं महेश्वरेणापि, एतन्मतमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्याधिक्यमुक्तम् । 'किमेकम्' इति 'यतः सर्वाणि' इत्यादिना यद्ब्रह्मोक्तं तद्भिप्रायेणो-

क्तामिति व्याख्यातम् । तत्किमित्याकांक्षायामाह ' विष्णुः ' इति । तथाच ऋग्वेदे ' तमुस्तोतारः पूर्व्यं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ॥ अस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥' इत्यादि श्रुतिभिर्विष्णोर्नामसंकीर्तनं सम्यग्ज्ञानमाप्तये विहितम् । ' तमेव स्तोतारः पुराणं यथाज्ञानेन सत्यस्य गर्भं जन्म समाप्तिं कुरुत । जानन्त आ अस्य विष्णोर्नामापि आवदत अन्ये वदन्तु मा वा । हे विष्णो वयं ते सुमतिं शोभनं महः भजामहे ' इति श्रुतेरभिप्रायः । ' वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । विशेर्व्याप्त्यभिधायिनो नुमत्ययान्तस्य रूपं ' विष्णुः ' इति । देशकालवस्तुपरिच्छेद शून्य इत्यर्थः । ' व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका स्थिता॥क्रमणाचाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित ' इति महाभारते । ' यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च त त्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ ' इत्यादिश्रुतेर्बृहन्नारायणे । सर्वभूतस्थमेकं नारायणकारकरूपमेकाकारं परं ब्रह्म शोकमोह विनिर्मुक्तं विष्णुं ध्यायन्नसीदति ' इत्यात्मबोधोपनिषदि । विशतेर्वा ' नु ' प्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति । ' यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ॥ तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात् ॥ इति विष्णुपुराणे । यदुद्देशेन वषट्क्रिया स वषट्कारः। यस्मिन्यज्ञे वा वषट्क्रिया स वषट्कारः । ' यज्ञो वै विष्णुः ' इति श्रुतेर्यज्ञो वषट्कारः वषट्कारादिमन्त्रात्मना देवान्प्रीणयतीति वा । ' प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतेर्देवता वा । भूतं भव्यं भवच्च भूतभव्यभवन्ति । तेषां प्रभुर्भूतभव्यभवत्प्रभुः । कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकमैश्वर्यमस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं समाश्रित्य भूतानि विरिञ्चिरूपेण करोतीति भूतकृत् तमोगुणमधिष्ठाय रुद्रात्मना भूतानि निकृन्तति छिनत्ति, हिनस्ति इति वा भूतकृद्क्षेयः । सत्वगुणमधिष्ठाय भूतानि बिभर्ति पालयति धारयति पोषयति वा भूतभृत् । प्रपञ्चरूपेण भवतीति केवलं भवत्येवेति भावः । भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूताना-

मात्मांतर्यामीति वा ' भूतानामन्तर्यामी ' इति श्रुतेः । भूतानि भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः । भूतकृदादिभिर्गुण तन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते ॥ १४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च॥१५॥

पूतात्मेति । पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा कर्मधारयो वा । केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः । गुणोपरागः स्वेच्छान्तः पुरुषस्येति कल्प्यते । (१० इति दश नामानि व्याख्यातानि) । परमश्चासावात्मा च परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः। मुक्तानां परमा उत्कृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता। पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्गतस्येति मुक्तानां परमा गतिः । ' मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ' इति भगवद्वचनम् । नव्येति नास्य व्ययो विनाशो विकारो वा विद्यते इत्यव्ययः । ' अजरोऽमरोऽव्यय ' इति श्रुतेः । पुरं शरीरं तस्मिञ्शेते पुरुषः । ' नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् ॥ व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते ' इति महाभारते । यद्वा अस्तेर्व्यस्ताक्षरयोगिन आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः । ' पूर्वमेवाहमासं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् ' इति श्रुतेः । पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सीदतीति वा पुरूणि फलानि राति ददाति पुरूणि भुवनानि संहारसमये अस्यति अन्तं करोति वा पूर्णत्वाद्वा सदनत्वाद्वा पुरुषः । ' पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ' इति पञ्चमवेदे । साक्षादव्यवधानेन स्वरूप बोधेन पश्यति सर्वमिति साक्षी । ' साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ' इति पाणिनिवचनादिन्प्रत्ययः । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः । ' आतो नपुमर्गे कः ' इति कप्रत्ययः । ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' इति भगवद्वचनात् । ' क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम्॥ तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ' इति ब्रह्मपुराणे स

एव । न क्षरतीत्यक्षरः । अश्नोतेरश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षर इति । एवकारात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरभेदः परमार्थतः 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुतेः । चकाराद्व्यावहारिको भेदः प्रसिद्धेरमानत्वात् ॥ १९ ॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥१६॥

योग इति । 'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह ॥ एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञ परमात्मनोः ॥' तदवाप्यतया योगः । योगं विन्दन्ति विचारयन्ति जानन्ति लभन्त इति वा योगविदस्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादिनेतियोगविदां नेता । प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः । (२०) नरस्यावयवाः सिंहस्यावयवाश्च यस्मिल्लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य स नारसिंहवपुः । यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः स श्रीमान् । अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति व प्रत्ययः प्रशंसायाम् ।' यद्वा कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्तयस्ते यद्वशेन वर्तन्ते स वा केशवः । केशिवधाद्वा केशवः । 'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ॥ तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसि ॥' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनं । 'पृषोदरादित्वाच्छन्दसायुक्तकल्पना । पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः । अत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । जात्याद्यनपेक्षयाऽसमर्थत्वात् । यत्र पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक्क्रियते तत्र समर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते । 'मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः' । 'गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरतमा' । 'अध्वगानां धावन्शीघ्रतमः' इति अथवा पञ्चमीसमासः । तथाच भगवद्वचनं 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' ॥ १६ ॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥
सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥१७॥

सर्व इति । 'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥' इतिभगवद्व्यासवचनात्सर्वः । शृणाति सकलाः प्रजाः संहरति संहारयति वा शर्वः । निस्त्रैगुण्यतया शुद्धत्वाच्छिवः। स ब्रह्म स शिव इति अभेदादेशाच्छिवादिनामभिर्हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वात्स्थाणुः । भूतानामादिकारणत्वादितिभूतादिः । प्रलयेऽस्मिन्सर्वं निधीयत इति निधिः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । स एव निधिर्विशिष्यते अव्ययोऽविनश्वरो निधिरित्यर्थः (३०) स्वेच्छया समीचीनं भवनं यस्य स संभवः । 'संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् । 'तथा दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च ॥ स्वेच्छया संभवाम्येवं गर्भदुःख विवर्जितः' ॥ इति सर्वेषां भोक्तॄणां फलानि भावयतीति भावनः । सर्वफलदातृत्वं 'फलमतउपपत्तेः' इत्यत्र प्रतिपादितम् । प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन धारणाद्भर्ता । प्रकर्षेण महाभूतानि अस्माज्जायन्त इति प्रभवः । प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा। सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात्प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

स्वयंभूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः॥१८॥

स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः 'स एव स्वयमुद्बभौ' इतिमानवं वचनम् । येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः 'परिभूः स्वयंभूः' इतिमन्त्रवर्णात् । अथवा स्वयंभूः परमेश्वरः। स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा न परतन्त्र इति 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात्। शं सुखं भक्तानां भावयतीतिशम्भुः। आदित्यमण्डलान्तस्थो हिरण्मयः पुरुष आदित्यः। द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युक्तेः । अदितेर-

खण्डिताया मह्या अयं पतिरिति वा । 'इयं वा अदितिः । महीं देवीं विष्णुपत्निम्' इति श्रुतेः । यथादित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेकवत्प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एक एवात्मानेकवत्प्रतिभासत इत्यादित्यसाधर्म्याद्वादित्यः । पुष्करेणोपमिते अक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः । (४०) महानूर्जितः स्वनः शब्दः श्रुतिलक्षणो वा यस्येति महास्वनः । 'सन्महद्०' इत्यादिना समासे कृते 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यात्वम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादि श्रुतेः । आदिर्जन्म निधनं विनाशस्तद्द्वयं यस्य न विद्यते सोऽनादिनिधनः । अनन्तादिरूपेण विश्वं बिभर्तीति धाता कर्मणां तत्फलानां च विधाता । अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधातीति वा । धातुरुत्तम इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः । धातुर्विरिञ्चेरुत्कृष्ट इति वा । नामद्वयं वा कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव धातुरुक्तः । सर्वेषामुत्कृष्टानामतिशयेन उद्गतत्वादुत्तमः ॥ १८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः॥१९॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानविषयः । तद्व्याप्यलिङ्गाभावात् । नाप्युपमानसिद्धो निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् । नाप्यर्थापत्तिग्राह्यस्तद्विनानुपपद्यमानस्यासम्भवात् । नाप्यभावगोचरो भावत्वेन संमतत्वात् । अभावसाक्षित्वाच्च षष्ठप्रमाणस्य । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात् । यद्येवं शास्त्रयोनित्वं कथमुच्यते । प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वे अध्यस्तातद्रूपनिवर्तकत्वं न शास्त्रप्रमाणत्वमित्य प्रमेयः साक्षित्वात् । हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशः क्षेत्रज्ञरूपभाक् । यद्वेन्द्रियाणि यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा । यस्य वा सूर्यरूपस्य

चन्द्ररूपस्य जगत्प्रीतिकरा हृष्याः केशा रश्मयः हृषीकेशः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । तथोक्तं मोक्षधर्मे 'सूर्यचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः ॥ बोधयन्स्थापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् । बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् । अग्निषोमकृतैरेव कर्मभिः पांडुनन्दन । हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः ॥' इति । जगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्येति पद्मनाभः 'अजस्य नाभावाप्येकमर्पितम्' इति श्रुतेः । अमराणां प्रभुरमरप्रभुः । विश्वं कर्म क्रिया क्रियत इति जगत्कर्म विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मा । विचित्रनिर्माणशक्तिमत्वाद्विश्वकर्मा त्वष्टा तत्साहश्याद्वा (५०) मननान्मनुः 'नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' इति श्रुतेः । मन्त्रो वा प्रजापतिर्वा । संहारसमये सर्वभूततनूकरणत्वात्त्वष्टा तक्षतेस्तनूकरणार्थत्वात्प्रत्ययः । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः । पुराणः स्थविरः 'एकं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति श्रुतेः । वयोवचनो वा स्थिरत्वाद्ध्रुवः स्थविरो ध्रुव इत्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥ १९ ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियैर्न गृह्यत इत्यग्राह्य इत्यर्थः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । शश्वत्सर्वेषु कालेषु भवतीति शाश्वतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः ॥ विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वत' इति व्यासवचनात्सच्चिदानन्दात्मकः कृष्णः । 'कृषामि पृथिवीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो हलः । कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ इति वा कृष्णः । लोहिते अक्षिणी यस्य स लोहिताक्षः । 'सप्तावृषभो लोहिताक्ष' इति श्रुतेः । प्रलये भूतानि तर्दयति हिनस्तीति प्रतर्दनः । ज्ञानैश्वर्यादिभिर्गुणैः संपन्नः प्रभूतः (६०) ऊर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणां ककुभामपि धामेति त्रिककुब्धामेत्येकमिदं नाम । येन पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत्पवित्रम् ।

'पुवः संज्ञायाम्' 'कर्नरिचर्षिदेवतयोः' इति भगवत्पाणिनिस्मरणादित्रप्रत्ययः। 'अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम् ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां मङ्गलं ब्रह्म तद्विदुः ॥' इति विष्णुपुराणे कल्याणरूपत्वान्मङ्गलम्। स सर्वभूतेभ्य उत्कर्षतरं मङ्गलमित्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥ २० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वादीशानः। प्राणान्ददाति चेष्टयतीति प्राणदः 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इति श्रुतेः। यद्वा प्राणान्कालात्मना द्यति खण्डयतीति प्राणान्दापयतिशोधयतीति ददातिलुनातीति वा प्राणदः। प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुतेर्मुख्यप्राणो वा। वृद्धतमो ज्येष्ठः। 'ज्येच' इत्यधिकारे 'वृद्धस्यच' इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात्। प्रशस्यतमः श्रेष्ठः 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेश विधानात् 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतेः मुख्यप्राणोवा 'ज्येष्ठश्च' इत्याधिकरणसिद्धत्वात्। सर्वकारणत्वाद्वा ज्येष्ठः। सर्वातिशयत्वाद्वा श्रेष्ठः। ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः प्रजापतिः। हिरण्मयाण्डान्तर्वर्तित्वाद्धिरण्यगर्भः। विरिंच्यात्मना वा हिरण्यगर्भः। 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र' इति श्रुतेः। (७०) भूर्गर्भो यस्य स भूगर्भः। मायाः श्रियो धवः पतिर्माधवः। मधुविद्यावबोध्यत्वाद्वा माधवः। 'मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्' इति व्यासवचनाद्वा माधवः। मधुनामानं दैत्यं सूदितवानिति मधुसूदनः 'कर्णमिश्रोद्भवं चापि मधुनाममहासुरम्॥ ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुऋषयश्च जनार्दनम् ॥' इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥२२॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः। विक्रमः शौर्यं तद्योगाद्विक्रमी 'धनुरस्यास्तीति धन्वी। व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः। 'रामः शस्त्रभृतामहम्।' इति भगवद्वचनात्। मेधा बहुग्रन्थावधारणसामर्थ्यं सा यस्यास्तीति मेधावी 'अस्मायामेधास्रजोविनिः' इतिपाणिनिवचनाद्विनिमत्ययः सलोपश्च। विचक्रमे जगद्विश्वं तेन विक्रमः। विना गरुडेन पक्षिणा क्रमणाद्वा विक्रमः 'क्रमणात्क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमो विष्णुः' इति मनुवचनात्। अविद्यमान उत्तमो यस्मात्सोऽनुत्तमः यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति श्रुतेः। 'नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति स्मृतेश्च (८०) दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यत इति दुराधर्षः। प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कृतं कर्म जानातीति कृतज्ञः। पत्रपुष्पादिकं स्वल्पमपि प्रयच्छतो मोक्षं ददातीति वा कृतज्ञः। पुरुषप्रयत्नः कृतिः क्रिया च हिंसा वा कृतिः सर्वात्मकत्वात्क्रियाधारकत्वेन लक्ष्यते। कृतेति वा कृतिः। स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वादात्मवान् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ॥
अहः संवत्सरोः व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः॥२३॥

सुराणां देवानां शोभनदातॄणां वा ईशः। आर्तानामार्तिहरत्वाच्छरणम्। परमानन्दरूपत्वाच्छर्म। विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वरेताः सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्तीति स प्रजाभवः। प्रकाशरूपत्वादहः। (९०) कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्सर इत्युक्तः। व्यालवद्ग्रहीतुमशक्यत्वाद्व्यालः। प्रतीतिः प्रज्ञा प्रत्ययः 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वदर्शनात्मकान्यक्षीणि यस्य स सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन॥क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणामपीश्वरत्वात्सर्वेश्वरः 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः । नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वान्निरतिशयत्वात्फलरूपत्वाद्वा सिद्धिः । स्वर्गादीनां विनाशित्वादफलत्वम् । सर्वभूतानामादिकारणत्वात्सर्वादिः । स्वरूपसामर्थ्यान्न च्यवते न च व्यवाशिष्यत इत्यच्युतः । 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः। तथा च भगवद्वचनं 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' ॥ इति (१००) नाम्नां शतमाद्यं विवृतम् । विश्वं, परमात्मा, नारसिंहवपुः, संभवो, महास्वनो, मनुः, निकुम्भराम, भूगर्भो, दुराधर्षः, संवत्सरः । वर्षणात्सर्वकामानां धर्मो वृषः । कात् तोयाद्भूमिमपादिति कपिर्वराहः । वृषरूपात्कपिरूपत्वाच्च वृषाकपिः । 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ॥ तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः ।' इति महाभारते । इयानिति मातुं परिच्छेत्तुं न शक्यते आत्मा अस्येत्यमेयात्मा । सर्वसम्बन्धविनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः । नानाशास्त्रोक्तयोगाद्गम्यत्वाद्वा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

रूपत्वात्परमात्मा सत्यः ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' इति श्रुतेः । मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा ' सच्चत्यच्च अभवत् ' इतिश्रुतेः । सदिति प्राणोऽस्तीत्यन्नं यामिति दिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपत्वाद्वा सत्यः । सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः स समात्मा । ' सम आत्मेति विद्यात् ' इतिश्रुतेः सर्वैरप्यर्थजातैः परिच्छिन्नो मितः सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इत्यसंमितो वा सर्वविकाररहितत्वात्समः । मया लक्ष्म्या सहवर्तत इति वा समः । पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीत्यमोघः । अवितथसंकल्पाद्वा ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । (११०) हृदयस्थं पुण्डरीकमश्नुते तत्रोपलक्षित इति पुण्डरीकाक्षः । ' हृत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् ' इति श्रुतेः । पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्येति वा । धर्मलक्षणं कर्म यस्येति स वृषकर्मा । धर्मार्थमाकृतिः शरीरं यस्येति स वृषाकृतिः ' धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ' इति भगवद्वचनात् ॥ २५ ॥

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ॥
अमृतः शाश्वतस्थाणुर्वरारोहो महातपाः॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन्रोदयतीति रुद्रः । रुतं राति ददातीति वा रुद्रः रुदुःखं कारणं वा द्रावयतीति वा रुद्रः ' रुद्रमित्युच्यते तस्माच्छिवं परमकारणम् ' इति लिङ्गपुराणवचनात् । बहूनि शिरांस्यस्येति बहुशिराः ' सहस्रशीर्षा ' इति श्रुतेः । बिभर्ति लोकानिति बभ्रुः । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वयोनिः । शुचीनि श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न म्रियते मृतं मरणमस्येति अमृतः ' अजरोऽमर ' इति श्रुतेः ॥ शाश्वतश्चासौ स्थाणुश्चेति शाश्वतस्थाणुः । (१२०) वर आरोहोऽङ्को यस्येति वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा । आरूढानां पुनरावृत्त्यसम्भवात् ' न स पुनरावर्तते ' इति श्रुतेः । ' यं प्राप्य न निवर्तन्ते

तद्धाम परमं मम ' इति भगवद्वचनात् । महत्सृज्यविषयं ज्ञानमस्येति महातपाः ॥ २६ ॥

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥२७॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः । कारणत्वेन व्याप्तत्वात् । सर्वत्र सर्वं वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित् । भातीति भानुः । ' तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ' इति श्रुतेः ' यदादित्यगतं तेज ' इत्यादि स्मृतेश्च । सर्वविच्चासौ भानुश्च सर्वविद्भानुः । विष्वगव्ययं सर्व इत्यर्थे । विष्वगञ्चते पलायन्ते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति विष्णक्सेनः । जनानर्दयति हिनस्ति नरकादीन्गमयतीति वा जनैः पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यत इति जनार्दनः । वेदयतीति वेदः । ' तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ' इति भगद्वचनात् । सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः सर्वे यज्ञाः सर्व इज्यश्च कृष्णः । विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ॥ ' इति महाभारते । वेदं वित्ते इति वेदवित् । अव्यङ्गो ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल इत्युच्यते । व्यङ्गो व्यक्तिर्न विद्यत इत्यव्यङ्गो वा ' अव्यक्तोऽयम् ' इति भगवद्वचनात् । वेदा अङ्गभूता यस्य स वेदाङ्गः । (१३०) वेदान्विचारयतीति वेदवित् । क्रान्तदर्शी कविः सर्वदृक् ' नान्यतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुतेः । ' कविर्मनीषी ' इति मन्त्रवर्णात् ।

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ॥
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः । सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोपद्रष्टा । लोकपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः । धर्माधर्मौ साक्षादीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः । कृतश्च कार्यरूपेण अ-

कृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः । सर्गादिषु पृथक् पृथग्विभूतयश्चतस्रः सन्त्यस्येति चतुरात्मा ' ब्रह्मदक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः॥ विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ॥ स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥ रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ ' इति विष्णुपुराणे । ' व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः ॥ सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दनः ॥ ' इति व्यासवचनाच्चतुर्व्यूहः । दंष्ट्राश्चतस्रोऽस्येति चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहविग्रहः । यद्वा सादृश्याच्छृङ्गदंष्ट्रेत्युच्यते ' चत्वारि शृङ्गा " इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥ (४०) ॥ २८ ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥
अनघो विजया जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः॥२९॥

प्रकाशैकरसत्वाद्भ्राजिष्णुः । भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया भोजनमुच्यते । पुरुषरूपेण तां भुनक्तीति भोक्ता । हिरण्याक्षादीन्सहते अभिभवतीति सहिष्णुः । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते स्वयमिति जगदादिजः । न विद्यतेऽघमस्येति अनघः ' अपहतपाप्मा ' इति श्रुतेः । विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैर्विश्वमिति विजयः । यतो जयत्यतिशयेन स्वभावतोऽतो जेता । विश्वश्चासौ योनिश्चेति विश्वयोनिः । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

उपेंद्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ॥
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः॥३०

ईंद्रमुपगतोऽनुजत्वेनेत्युपेन्द्रः । यद्वा उपरि इन्द्र उपेन्द्रः ' ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ॥ उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवताः ॥ ' इति हरिवंशे । बलिं वामनरूपेण

याचितत्रानिति वामनः । संभजनीय इति वा ' मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ' इति मन्त्रवर्णात् । स एव जगत्रयं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति प्रांशुः । ' तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः ॥ सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ॥ ' भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ' इत्यादि विश्वरूपं दर्शयित्वा ' तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यान्तौ समवस्थितौ ॥ ' इति प्रांशुत्वं दर्शयति हरिवंशे । न मोघं चेष्टितं यस्य सोऽमोघः । स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च पावनत्वाच्छुचिः ' अस्य स्पर्शश्च महाञ्शुचिः ' इति मन्त्रवर्णात् । बलप्रकर्षशालित्वादूर्जितः । अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः स्वभावसिद्धैरित्यतीन्द्रः । सर्वेषां प्रकृतिसंग्रहात्संग्रहः । सृज्यरूपत्वात्सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा येन स धृतात्मा । (१६०) स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयन्तीति नियमः । अन्तर्यच्छतीति यमः ॥ ३० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥३१॥

निःश्रेयसार्थिभिर्वेदनार्हत्वाद्वेद्यः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्वैद्यः । सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात्सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरानसुरान्हन्तीति वीरहा । माया विद्यायाः पतिर्माधवः ' मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ॥ तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥ ' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अयमपि तथेति मधुः । शब्दादिरहितत्वादिन्द्रियाणामविषय इत्यतीन्द्रियः ' अशब्दमस्पर्शम् ' इति श्रुतेः । मायाविनामपि मायाकारित्वान्महामायः ' मम माया दुरत्यया ' इति भगवद्वचनात् (१७०) जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वान्महोत्साहः । बलिनामपि बलवत्त्वान्महाबलः ॥ ३१ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक्॥३२॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वान्महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः। महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येतिमहाशक्तिः महती द्युतिर्बाह्याभ्यन्तरा वास्येति महाद्युतिः ' स्वयंज्योतिश्च ' इति श्रुतेः । ' ज्योतिषां ज्योतिः ' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्मै असंवेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुरस्येतिअनिर्देश्यवपुः। ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य स श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सोऽमेयात्मा । महान्तमद्रिं गिरिं मन्दरं गोवर्द्धनं च अमृतमथने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक् । पान्तोऽयम् । (१८०) ॥ ३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ॥
अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः३३

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य स महेष्वासः । एकार्णवे प्लुतां महीं च बभारेति महीभर्ता । यस्य वक्षस्यनपायिनी श्रीर्वसति स श्रीनिवासः । सतां वैदिकानां पुरुषार्थसाधनहेतुः सतां गतिः । न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इत्यनिरुद्धः। सुरानानन्दयतीतिसुरानन्दः। ' नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ॥ गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः॥' इति मोक्षधर्मवचनाद्गोविन्दः। 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥ ' ' गौरेषा भवतो वाणी तां च विन्दयते भवान् ॥ गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभिः कथ्यते भवान् ॥ ' इति च हरिवंशे । गावो वाणी तां विन्दन्तीति गोविदः तेषां पतिर्विशेषेणेति गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुवर्णो भुजगोत्तमः ॥ हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्वित्वान्मरीचिः । 'तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलमस्य वैवस्वतादिरूपेणेति दमनः (१९०) 'अहं स' इति तादात्म्यभावितः संसारभयं हन्तीति हंसः । पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा हंसः 'हंस शुचिषत्' इति मन्त्रवर्णात् । शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात्सुपर्णः 'द्वासुपर्णा' इति मन्त्रावर्णात् । शोभनं पर्णं यस्येति वा सुपर्णः । 'सुपर्णः पततामस्मि' इति भगवद्वचनात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः । हिरण्यमिव कल्याणा नाभिरस्येति हिरण्यनाभः । बदरिकाश्रमे नरनारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः 'मनसश्चेन्द्रियाणांच ह्येकाग्र्यं परमं तप' इति स्मृतेः । पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति । हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः । पृषोदरत्वात्साधुत्वम् । प्रजानां पतिः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः सन्धाता सन्धिमान्स्थिरः॥ अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥३५॥

मृत्युर्विनाशस्तद्धेतुर्वा यस्य न विद्यत इत्यमृत्युः । प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक् । हिनस्तीति सिंहः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । (२००) इति नाम्नां द्वितीयं शतं विवृतम् । वृषाकपिः, पुण्डरीकाक्षो, वरारोहो, वेदविद् । भ्राजिष्णु, रुपेन्द्रो, नियमो, महोत्साहो, महेष्वासो, हंसः । कर्मफलैः पुरुषान्सन्धत्त इति सन्धाता । फलभोक्ता च स एवेति सन्धिमान् । सदैकरूपत्वात्स्थिरः । अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः । मर्षितुं सोढुं दानवादिभिर्न शक्यत इति दुर्मर्षणः । श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता । विशेषेण श्रुतो येन सत्य-

ज्ञानादिलक्ष भात्माऽतो विश्रुतात्मा । सुरारीणां निहन्तृत्वात्सुरारिहा । ९ ॥

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ॥
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥३६॥

सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः । विरिंच्यादीनामपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकत्वाद्गुरुतमः 'यो ब्रह्माणम्' इति मन्त्रवर्णात् । (२१०) धाम ज्योतिः 'नारायणः परो ज्योतिः' इति मंत्रवर्णात् । सर्वकामानास्पदत्वाद्वा धाम 'परं ब्रह्म परं धाम' इति श्रुतेः । सत्यलक्षणधर्मरूपत्वात्सत्यः 'तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति' इति श्रुतेः । सत्यस्य सत्यमिति वा सत्यः 'प्राणा वै सत्यं तेषां वै सत्यम्' इति श्रुतेः । सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य स सत्यपराक्रमः । निमीलिते यतो नेत्रे योगनिद्रयातो निमिषः । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादनिमिषः । मत्स्यरूपतया वा आत्मरूपतया वा अनिमिषः ॥ भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां स्रजं नित्यं बिभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः । सर्वार्थविषया धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीरीति पदद्वयमेकं नाम ॥ ३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ॥
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात्॥३७॥

अग्रं विप्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षुमित्यग्रणीः । भूतग्रामस्य नेतृत्वाद्ग्रामणीः । श्रीः कान्तिः सर्वातिशायिनी अस्येति श्रीमान् (२१०) प्रमाणानुग्राहको भेदकरस्तर्को न्यायः । जगद्यन्त्रनिर्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति समीरणः । सहस्राणि मूर्द्धानो अस्येति सहस्रमूर्द्धा । विश्वस्य आत्मा विश्वात्मा । सहस्राण्यक्षीण्यक्षाणी वा यस्य सहस्राक्षः । सहस्राणि पादा अस्येति सहस्रपात् 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृत्तः संप्रमर्दनः ॥
अहःसंवर्तको वन्हिरनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं शीलमस्येत्यावर्तनः । संसारबन्धान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति । निवृत्तात्मा । आच्छादिकयाविद्यया संवृतत्वात्संवृतः।' (२३०) सम्यक्प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभूतिभिरिति संप्रमर्दनः। सम्यगन्हां प्रवर्तनात्सूर्योऽहःसंवर्तकः । वहनाद्वन्हिः । अनादानादनिलः । शेषदिग्गजादिरूपेण वराहरूपेण वा धरणीं धत्ते इति धरणीधरः ॥ ३८ ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जन्हुर्नारायणो नरः॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादोऽस्येति अपचारवतां शिशुपालादीनामपि मोक्षप्रदातृत्वादिति सुप्रसादः। रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मांतःकरणं यस्येति । करुणार्द्रस्वभावत्वाद्वा प्रसन्नात्मा । कारुणिक इत्यर्थः । विश्वं धृतवानिति विश्वधृक् । विश्वं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक् । (२४०) हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः 'नित्यं विभुम्' इति मन्त्रवर्णात् । सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता । पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः । न्यायप्रवृत्ततया साधुः । साधयति साध्यभेदानुपादानात्साध्यमात्रसाधको वा । जनान्संहारसमयेऽपन्हुतेऽपनयतीति जन्हुः । जहात्यविदुषो भक्तान्नयति परं पदमिति वा । नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कारणात्मना व्याप्नोत्यतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥' इति मन्त्रवर्णात् । 'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ॥ तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ।' इति महाभारते । नराणामयनत्वात्सन्त्य

इति वा ' यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः । ' नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ' इति ब्रह्मवैवर्तात् । ' आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । ' इति मनुवचनाद्वा नारायणः । ' नारायणाय नम इत्यमुमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रम् । शृण्वन्तु भव्यमतयो यतयोऽस्तरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः । ' इति नरसिंह पुराणे । ' नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन ' इति व्यासवचनात् ॥ ३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥४०

यस्मिन्संख्या नामरूपभेदादि न विद्यते सोऽसंख्येयः । अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येत्यप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः ' वि, भ्वतः परमं नित्यम् ' इति श्रुतेः । (२५०) शिष्टं शासनं तत्करोतीति शिष्टकृत् । शिष्टान्करोति पालयतीति वा सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः ' कुरु काष्ठानि ' इत्याहरणे यथा तद्वदिति शिष्टकृत् । निरञ्जनः शुचिः । सिद्धो निवृत्तः अर्थ्यमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः ' सत्यकाम ' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संकल्पोऽस्येति सिद्धसंकल्पः ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः । सिद्धिफलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः साधकत्वात्सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥४१॥

' वृषो धर्मः पुण्यं तदेवाहः प्रकाशसाधर्म्याद्द्वादशाहप्रभृतिर्वृषाहः सोऽस्यास्तीति वृषाही । वृषाह इत्यत्र ' राजाहः सखिभ्यष्टच् ' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । वर्षत्येष भक्तेभ्यः कामानिति वृषभः ।

यास्केनोक्तं 'विष्णुर्विचक्रमणात्' इति विष्णुः। वृषरूपाणि सोपान पर्वाण्याहुः परं धामारुरुक्षोरित्यतो वृषपर्वा (२६०) प्रजा वर्धेति चोदरं तस्येति वृषोदरः। वर्धयतीति वर्धनः। प्रपंचरूपेण वर्धत इति वर्धमानः। इत्थं वर्द्धमानोऽपि पृथगेवावतिष्ठत इति विविक्तः। श्रुतयः सागररूपे निधीयन्त इति श्रुतिसागरः। ४१।

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥४२॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा यस्येति सुभुजः। पृथिव्यादीन्यपि धारकाण्यन्यैर्धारयितुमशक्यानि धारयन्न केनचिद्धारयितुं शक्य इति दुर्धरः। दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदयेधार्यत इति वा दुर्धरः। यतो निस्सृता ब्रह्ममयीवाक्तस्माद्वाग्मी। महांश्चासाविन्द्रश्च महेन्द्रः ईश्वराणामपीश्वरः। वसु धनं ददातीति वसुदः 'अन्नादो वसुदान' इति श्रुतेः। (२७०)। दीयमानं तद्वस्वपि स एवेति वा वसुः। आच्छादयत्यात्ममाययेति वा वसुः। अन्तरिक्ष एव वसति भास्कर इत्यसाधारणेन वसनेन वा वसुः 'वसुरन्तरिक्षसद्' इति श्रुतेः। एकं रूपं न विद्यत इति नैकरूपः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः। 'ज्योतींषि रूप' इत्यादिस्मृतेश्च। बृहन्महद्वसुधातलं बिभ्रद्वाराहादिरूपमस्येति बृहद्रूपः। शिपयः पशवस्तेषु प्रतिष्ठते यज्ञरूपेणेति शिपिविष्टः 'यज्ञो वै विष्णुः। पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेः। शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट इति वा। 'शैत्याच्छशयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते ॥ तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः ॥ तेषु प्रवेशाद्विप्रेशः शिपिविष्ट इहोच्यते।' सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात्प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः॥४३॥

ओजः प्राणबलं तेजः शौर्यादयो गुणाः द्युतिर्दीप्तिस्ता धारयती

स्योजस्तेजोद्युतिधरः । अथवा ओजस्तेज इति नामद्वयं 'बलं बलवतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूप आत्मास्य स प्रकाशात्मा । सवित्रादि विभूतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः । (८०) धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेतत्वादृद्धः । स्पष्टमुदात्तमोंकारलक्षणमस्येति स्पष्टाक्षरः । ऋग्यजुः सामलक्षणो मन्त्रः । मन्त्रबोध्यत्वाद्वा मन्त्रः संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिवाल्हादकरत्वाच्चन्द्रांशुः । भास्करद्युतिसाधर्म्याद्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ॥
औषधं जगतःसेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

अमृतांशुश्चन्द्रोऽमृतमथने तस्योद्भवो यस्मात्सोऽमृतांशूद्भवः। भातीति भानुः 'तमेव भान्तमनुभातिसर्वम्' इति श्रुतेः । शशइव बिन्दुर्लांछनमस्येति शशबिन्दुश्चन्द्रः । तद्वत्प्रजाः पुष्णातीति शशबिंदुः 'पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मक' इति भगवद्वचनात् । सुराणां देवानां शोभनदातॄणां चेश्वरः सुरेश्वरः । संसाररोगभेषजत्वादौषधम् । जगतां समुत्तारणहेतुत्वादसंभेदकत्वाद्वा सेतुवद्वर्णाश्रमादीनामितिजगतःसेतुः 'स एव सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतेः । सत्या अवितथा धर्मज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य स सत्यधर्मपराक्रमः॥ ४४॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ।
कामहा कामकृत्कांतः कामःकामप्रदः प्रभुः॥४५॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथर्स्यते याच्यते तानुपतपति तेषामीष्टे शास्तीति वा भूतभव्यभवन्नाथः । (३००) इति नाम्नां तृतीयं शतं विवृतम् । पवन इति पवनः 'पवनः पवतामस्मि' इति भगवद्वचनात् । पावयतीति पावनः 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतेः । अनान्प्राणानात्मत्वेन लातीति जीवोऽनलः । नास्त्यलमिति

अलंतेर्गन्धर्वाचिनोनञ्पूर्वोह्या ' अगन्धमरसम् ' इति श्रुतेः । अलं पर्याप्तमस्य न विद्यत इति वा । अनित्यनेन लोको वाऽनलः । कामान्हन्ति मुमुक्षूणां भक्तानामिति कामहा ॥ कामिनां कामान्करोतीति कामकृत् । कामः प्रद्युम्नस्तस्य जनकत्वाद्वा । अभिरूपतमः कान्तः । काम्यते पुरुषार्थकांक्षिभिरिति कामः । भक्तेभ्यः कामान्प्रकर्षेण ददातीति कामप्रदः । प्रकर्षेण भवनात्प्रभुः ॥ ४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ॥
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥४६॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद्युगादिकृत् । युगादीनामारम्भं करोतीति वा युगादिकृत् । (३१०) युगानि कृतादीन्यावर्तयन्तीति कालात्मना तस्माद्युगावर्तः । नैका माया विद्यते बह्वीर्माया वहतीति नैकमायः । ' नलोपो नञः ' इति नकारलोपो न भवति । अकारानुबन्धरहितस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वात् । कल्पान्ते सर्वग्रसनान्महदशनमस्येति महाशनः । सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्योऽदृश्यः । स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्तरूपः सुरारीणां सहस्राणि जयतीति सहस्रजित् । सर्वाणि भूतानि युद्धक्रीडादिषु सर्वत्र अचिन्त्यशक्तितया जयतीत्यनन्तजित् । ४६ ।

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ॥
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७॥

परमानन्दरूपत्वेन प्रिय इष्टः । यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः । सर्वेषामन्तर्यामित्वेन विशिष्टः । शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः । शिष्टा इष्टा अस्येति वा शिष्टेष्टः । ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ' इति भगवद्वचनात् । शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा शिष्टेष्टः । शिखण्डः कलापोऽवतंसोऽस्येति शिखण्डी । गोपवेषधरत्वात् । नहति भूतानि माययाऽसौ नहुषः । णह बन्धने । वर्षणात्

वर्षणद्वृषो धर्मः 'वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत ॥ नैघण्टुकपदाख्यातैर्विद्धि मां वृषमित्युत' इति महाभारते । साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत् । क्रियत इति कर्म जगत्तस्य कर्ता 'एषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य' इति श्रुतेः। क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता छेत्ता इत्येकं वा नाम । विश्वेषामालम्बनत्वेन विश्वे बाहवोऽस्येति विश्वतो बाहवोऽस्येति वा विश्वबाहुः 'विश्वतो बाहुः' इति श्रुतेः । महीं पूजां धरणीं वा धरतीति महीधरः ॥ ४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ॥
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

षड्भावविकाररहितत्वादच्युतः 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजाः प्राणतीति प्राणः 'प्राणो वा अहमस्मि' इति बह्वृचाः । 'वायुर्वै गौतमम्' इति श्रुतेः । (३३०) सुराणामसुराणां च प्राणं बलं ददाति द्यति वेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात इति वासवानुजः । आपो यत्र निधीयन्ते सोऽपांनिधिः 'सरसामस्मि सागरः' इति भगवद्वचनात् । अधितिष्ठंति भूतानि उपादानकारणत्वेन ब्रह्मेत्यधिष्ठानम् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्नप्रमाद्यतीति अप्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः 'स भगवः कस्मीन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥
वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः ॥ ४९ ॥

स्कन्दत्यमृतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कन्दः। स्कन्दं धर्मपथं धारयतीति स्कन्दधरः । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्ष

णामिति धुर्यः । अभिमतान्वरान्ददातीति वरदः। वराङ्गां दक्षिणां ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः 'गौर्वै वरः' इति श्रुतेः।(३४०) मरुतः सप्तवाहादीन्वाहयतीति वायुवाहनः । वसति वासयति आच्छादयति वा स्वयमिति वासुः। दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः । वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः 'छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ॥ सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः' ॥ वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ॥ वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्वदर्शिभिः । ' इति उद्योगपर्वणि । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ॥ भूतेषु च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ' इति च विष्णुपुराणे । 'बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिनः ॥ विश्वं जगद्भासयति स बृहद्भानुरुच्यते ॥ ' आदिः कारणं स चासौ देवश्चेत्यादिदेवः । सुरशत्रूणां पुराणां दारणात्त पुरन्दरः 'वाचंयमपुरन्दरौ च ' इति भगवता पाणिनिना निपातनात् ॥ ४९॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ॥
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥५०॥

शोकादिषड्र्मिवर्जितोऽशोकः । संसारसागरात्तारयतीति तारणः। गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात्तारयतीति तारः। शूरो विक्रमवत्तया । शूरस्यापत्यं वासुदेवरूपः यद्वा शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः । जनानां जन्तूनामीश्वरो जनेश्वरः । आत्मत्वेन हि सर्वेषामनुकूलः । नहि स्वस्मिन्प्रातिकूल्यं स्वयमाचरतीत्यनुकूलः । धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः । यद्वा नाडीशते प्राणरूपेण आवर्तत इति वा । पद्मं हस्ते बिभ्रत इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः॥५१॥

पद्मस्य नाभौ कर्णिकायां स्थित इति। पद्माक्षत्वादरविन्दाक्षः। पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये कर्णिकायामुपास्यत्वात्पद्मगर्भः । पोषयन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयञ्छरीरभृत् । स्वयं मायया शरीराणि बिभर्तीति वा शरीरभृत् । महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपञ्चरूपेण वर्तमानत्वादृद्धः । वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा ॥ महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वा अस्येति महाक्षः । गरुडाङ्को ध्वजो अस्येति गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिञ्जयः॥५२॥

तुलोपमानमस्य न विद्यत इत्यतुलः 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । शराः शरीराणि शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः । बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः । 'भीमादयोऽपादाने' इति पाणिनीस्मृतेः । सन्मार्गवर्तिनामभीम इति वा । समयं मरणयोगं जानाति सृष्टिस्थित्यन्तकालवित् । षट्समयान्कालाज्जानातीति समयज्ञः । सर्वभूतेषु समत्वं यजनं साध्यस्येति वा समयज्ञः । 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' इति प्रल्हादवचनम् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । अथवा हूयते हविषेति हविः । 'अवध्नन्पुरुषं पशुम्' इति हविष्ट्वं श्रूयते स्मृतिमात्रेण पुंसां पापं हरतीति हरिर्हरिद्वर्णाद्वा हरिः । 'हराम्यघं हि स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् ॥ वर्णश्च मे हरिच्छ्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं

स्मृतः ॥ ' इति व्यासवचनात् । सर्वलक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञानं जायते यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणम् । तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः । तस्यैव परमार्थत्वात् (३६०) लक्ष्मीर्यस्य वक्षसि वसतीति लक्ष्मीवान् । समितिं युद्धं जयतीति समितिञ्जयः ॥ ५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः । स्वच्छंदतया रोहितां मूर्तिं मत्स्यविशेषमूर्तिं वा वहन्रोहितः । मुमुक्षवस्तं देवं मार्गयन्ति मार्गः । परमानन्दो येन प्राप्यते स मार्ग इति वा । उपादानं निमित्तं च कारणं स एवेति हेतुः । दमादिसाधनेनोदारोत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यत इति दामोदरः 'दमाद्दामोदरं विदुः' इति महाभारते । यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा दामोदरः 'तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात् । ' इति ब्रह्मपुराणे । दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ॥ तेन दामोदरो देवः श्रीधरः श्रीसमाश्रितः ॥ ' सर्वानभिभवति क्षमत इति वा सहः । महीं गिरिरूपेण धरतीति महीधरः 'वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च' इति पराशरोक्तेः । स्वेच्छया धारयन्महीं देहं वा । महान्ति भक्ष्याणि भोजनानि विभागजन्यानि भुंक्ते इति महाभागः (३७०) । वेगो जवस्तद्वान्वेगवान् 'अनेजदेकं मनसो जवीय' इति श्रुतेः । संहारसमये विश्वमश्नातीत्यमिताशनः ॥ ५३ ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥५४॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वादुद्भवः । उद्गतो भवात्संसारादिति वा । सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति क्षोभणः ।

प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा प्राणः 'चेष्टां करोति श्वसनरूपेण' इति विष्णुपुराणे। द्यति खण्डयति प्राणिनां प्राणान्प्रलयादिष्विति प्राणदः। प्रणौति प्रणमतीति वा प्रणवः 'तस्मादोमिति प्रणौति' इति श्रुतेः। प्रणम्यत इति वा प्रणवः 'प्रणमन्तीह यं वेदाः सोऽस्मात्प्रणवउच्यते।' इति सनत्कुमारवचनात्। प्रपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात्पृथुः। (४१०) हिरण्यगर्भभूतसंभूतिकारणं हिरण्मयमण्डं यद्वीर्यसम्भूतं तदस्य गर्भे इति हिरण्यगर्भः। त्रिदशशत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः। कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्याप्तत्वाद्व्याप्तः। वाति गन्धं करोतीति वायुः 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च' इति भगवद्वचनात्। 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इति उद्योगपर्वणि 'द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत। मध्ये वैराजरूपेण' इति वा अधोक्षजः। अधोभूते प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे जायत इति वा अधोऽक्षजः 'अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यक्प्रवाहिते। जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोऽक्षज उच्यते' ॥ ५७ ॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥
उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः॥५८॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः कालः। शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति सुदर्शनः। शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति वा। स्वेच्छया सुन्दरं देहं वहति सुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः। कलयति सर्वमिति कालः 'कालः कलयताम्' इति भगवद्वचनात्। परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी 'परमेष्ठी विभ्राजते' इति मन्त्रवर्णात्। शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्परितो ज्ञायते इति वा पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः। (४२०) सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वादुग्रः 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' इति श्रुतेः। संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः। जगद्रूपेण

वर्तमानत्वात्सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे क्षुत्पिपासादिषडूर्मिभिस्तरङ्गितैरविद्यायैर्महाक्लेशैश्च वशीकृतानां विश्रांतिं काङ्क्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्व-स्मात्कर्मणो दक्षिणः शक्तो विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वद-क्षिणः ॥ ९८ ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः॥५९॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्ति यस्मिन्निति विस्तारः । स्थिति शीलत्वात्स्थावरः । स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मि न्निति स्थाणुः । स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च स्थावरस्थाणुः । संविदा-त्मना प्रमाणं प्रत्यक्षादिप्रमाणं वा । अन्यथा भावव्यतिरेकेण कार-णमिति बीजमव्ययम् । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इत्यर्थः (४३०) न विद्यतेऽर्थः प्रयोजनमाप्तकामत्वादस्येत्यनर्थः । महान्तः कोशा-अन्नमयाद्यश्छादका अस्येति महाकोशः । महान्भोगः सुखरूपोऽ स्येति महाभोगः । महद्भोगसाधनलक्षणं धनमस्येति महाधनः॥५९॥

४४०

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभूर्धर्मयूपो महामखः ॥
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥६० ॥

अवाप्तसर्वकामत्वान्निर्वेदोऽस्य न विद्यत इत्यनिर्विण्णः। वैराजरू-पेण स्थितः स्थविष्ठः 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः। अ-जन्मा अभूः अथवा भवतीति भूः। भूसत्तायां सम्पदादित्वाद्भवतेः क्विप् । स्त्री वा । यूपे पशुवत्समाराधनात्मका धर्मास्तत्र बध्यन्त इति धर्मयूपः । यस्मिन्नर्पिता मखा यज्ञा निर्वाणलक्षणं फलं प्रयच्छन्तो महान्तो जायन्ते स महामखः । ' नक्षत्रतारकैः सार्धं चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः। वायुपाशमयैर्बन्धैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते॥ सज्योतिषां चक्रं भ्रामयं स्तारामयस्य शिंशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः । तस्य शिंशुमा-

रस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवद्वर्तमानस्य हृदयं विष्णुरिति कथितो नक्षत्र-नेमिः ' शिंशुमारवर्णने विष्णुहृदयम् ' इति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते (४४०) चन्द्ररूपेण नक्षत्री ' नक्षत्राणां महं शशी ' इति भगव-द्वचनात् । समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः क्षमत इति वा क्षमः ' क्षम-या पृथिवीसमः इति वाल्मीकिवचनात् । सर्वविकारेषु क्षयितेषु स्वात्मनावस्थित इति क्षामः ' क्षायो मः ' इति निष्ठातकारस्य मकारादेशः । सृष्ट्याद्यर्थे सम्यगीहते समीहनः ॥ ६० ॥

यज्ञ ईज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतांगतिः ॥
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम्॥६१॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञः । सर्वेषां देवानां यज्ञाकारेण वर्तत इति वा यज्ञः " यज्ञो वै विष्णुः " इतिश्रुतेः । यष्टव्योऽप्ययमेवयज्ञफलदा-तृत्वादितीज्यः " ये यजंति मखैः पुण्यैर्देवतादीन् पितॄनपि । आत्मा-नमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजंति ते " इति हरिवंशे । सर्वासु देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेणायमेव यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति महेज्यः । यूपसहितो यज्ञः क्रतुः । असनोपायिचोदनालक्षणं सत्रं सतस्त्रायत इतिवा सत्रं । सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति सतांगतिः । (५०) सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यतीति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी । स्वभावेन विमुक्तआत्मास्येति विमुक्तात्मा " विमुक्तश्च विमुच्यत " इतिश्रुतेः । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः " इदं सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुतेः ज्ञानमनुत्तममित्येतत्स-विशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकतम-मिति ज्ञानमुत्तमम् " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः॥ ६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः " सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम " इति श्रीरामा-

मणे रामवचनम् । शोभनं मुखमस्येति सुमुखः । 'प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणम्' इति श्रीविष्णुपुराणे । वनवासे सुमुखत्वाद्वा दाशरथी रामः सुमुखः "स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकपरं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् । इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पंच च । वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव । न वनं गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् । सर्वलोकातिगस्येव मनो रामस्य विव्यथ " इति न व्यर्था मासवान् इति रामायणे महाभारते च सर्वविद्योपदेशेन वा सन्मुखः " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इत्यादिश्रुतेः । शब्दादिस्थूलकारणरहितत्वाच्छब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि तदभावात्सूक्ष्मः 'सर्वगतं सूक्ष्मम्' इति श्रुतेः । शोभनो घोषो वेदात्मकोऽस्येति मेघगंभीरघोषत्वाच्च सुघोषः । सद्वृत्तानां सुखं ददात्यसद्वृत्तानां सुखं खंडयतीति वा सुखदः । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारित्वात्सुहृत् (४६०) निरतिशयानंदरूपत्वान्मनो हरतीति मनोहरः " यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति " इतिश्रुतेः । जितः क्रोधो येन स जितक्रोधः । वेदमर्यादास्थापनार्थं ननु कोपवशादित्यतस्त्रिदशशत्रून्निघ्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली बाहुरस्येति वीरबाहुः । अधार्मिकान् विदारयन्विदारणः ॥ ६२ ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥६३॥

प्राणिनः स्वापयन्नात्मसंबोधविधुरान् मायया कुर्वन् स्वापनः । स्वतंत्रः स्ववशः । जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् । आकाशवत्सर्वगतत्वाद्व्यापी ' आकाशवत्सर्वगतश्चनित्य ' इति श्रुतेः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्व्यापी । जगदुत्पत्त्याद्यनेकरूपाणि निमित्तविभूतिभिः अनेकधा तिष्ठन्नैकात्मा । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्रभृतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत् । वसत्यत्राखिलमिति वत्सरः वत्सं रातीतिवा ॥ (४७०) भक्तस्नेहित्वाद्वत्सलः " वत्सांशाभ्यां

कामबल " इति लटच् प्रत्ययविधानात् । वत्सानां पालनाद्वत्सी । जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी । रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्रः रत्नगर्भः । धनानामीश्वरः धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ॥
अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥६४॥

धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् " धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे " इति भगवद्वचनात् । धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयिता धर्मी अवितथं परं ब्रह्म सत् " सदेव सौम्येदम् " इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्मासत् प्रपंचरूपेण । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' इति श्रुतेः । सर्वाणि भूतानि क्षरम् ॥ (४८०) कूटस्थोऽक्षरम् । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते " इति भगवद्वचनात् । आत्मनि कर्तृत्वादि विज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावगुंठितो जीवोऽविज्ञाता । आदित्यादिगता अंशवोऽस्यैवेत्ययमेव मुख्यः सहस्रांशुः " येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध " इति श्रुतेः " यदादित्यगतं तेज " इत्यादिस्मृतेश्च । विशेषेण शेषदिग्गजभूधरान् सर्वभूतानि वा विदधातीति विधाता । नित्यनिष्पन्नचैतन्यरूपत्वात्कृतलक्षणः । कृतानि लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा कृतलक्षणः " वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् " इत्यनेन वक्ष्यति । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं लक्षणं सर्वभावनाकृतमनेनेति वा कृतलक्षणः आत्मनः श्रीवत्सलक्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः॥
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति गभस्तिनेमिः । सत्त्वं गुणप्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति सर्वप्राणिषु तिष्ठतीति वा

सत्वस्थः । विक्रमशीलत्वात्सिंहवत्सिंहः। नृशब्दलोपेन सत्यभामाभामेतिवद्वा नृसिंहः सिंहः । भूतानां महानीश्वरो भूतेन सत्येन स एव परमो महानीश्वर इति वा भूतमहेश्वरः।सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेत्यादिः आदिश्चासौदेवश्चेत्यादिदेवः।(४९०) " सर्वान्भावानपरित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः " इतिश्रुतेः। देवानां प्राधान्यादेवानामीशो देवेशः । देवान् बिभर्तीति देवभृत् शक्रस्तस्यापि शासितेति देवभृद्गुरुः देवानांभरणात्सर्वविद्यानां भरणाद्वा देवभृद्गुरुः ॥ ६९ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तरः। सर्वोत्कृष्ट इति वा उत्तरः । "विश्वस्मादिंद्र उत्तर" इति श्रुतेः। गवां पालनाद्गोपवेषधरो गोपतिः। गौर्मही तस्याः पतित्वाद्वा गोपतिः। समस्तभूतानि पालयन् गोप्ता । न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते ज्ञानेनैव गम्यते इति ज्ञानगम्यः । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरा भवतीति पुरातनः । शरीरारंभकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः शरीरभूतभृत् । पालको भोक्ता । निरतिशयानंदसंदोहसंभोगाद्वा भोक्ता (९००) इति नाम्नां पञ्चशतं विवृतम्। कपिर्वराहः इंद्रश्चेति कपींद्रो वराहमूर्तिः कपीनां वानरादीनांचेंद्रः कपींद्रो राघवो वा । भूरयो यज्ञदक्षिणाः धर्ममर्यादां दर्शयंतो यज्ञं कुर्वतो विद्यत इति भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ॥
विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतांपतिः ६७

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यत्वादेवतारूपेणेति सोमपः। धर्ममर्यादां दर्शयन्यजमानरूपेण वा सोमपः। स्वात्मामृतरसं पिबन्नमृतपः। मथितममृतमसुरैर्ह्रीयमाणं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिब-

द्दिति वा । सोमरूपेणौषधीः पोषयन् सोमः । उमया सहवर्तत इति शिवो वा सोमः । पुरून् बहून्जयतीति पुरुजित् । विश्वरूपत्वात्पुरुः । उत्कृष्टत्वात्सत्तमः पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः । विनयं दंडं दुष्टानां प्रजानां करोतीति विनयः । समस्तान् जयतीति जयः । सत्या संधा संकल्पो यस्येति सत्यसंधः ' सत्यसंकल्प ' इति श्रुतेः (५१०)। दाशो दानं तदर्हतीति दाशार्हः । 'दाशृदान' इति धातुपाठाद्दाशार्हकुलोद्भवत्वाद्वा दाशार्हः । सात्वतं नाम तंत्रं 'तत्करोति तदाचष्ट ' इति णिचि कृते ' क्विप्च ' इति क्विप्प्रत्यये च कृते ' णेरनिटि' इति णिलोपे च कृते पदं सात्वतः तेषां पतिर्योगक्षेमकरः सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥

जीवो विनयिता साक्षी मुकुंदोऽमितविक्रमः ॥
अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोंऽतकः ॥६८॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन् जीवः । विनयित्वं विनयितानां च साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयिता साक्षी । अथवा नयतेर्गतृवाचिनो रूपम् विनयिता । असाक्षी असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति मुकुंदः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् वर्णाक्षरसाम्याभिव्यक्तिवचनाभिरुक्तानां मुकुंद इति निरुक्तिः।' अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्येत्यमितविक्रमः अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वाऽमितविक्रमः । अंभांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयंत इत्यंभोनिधिः 'तानिह वा एतानि चत्वार्यंभांसि। देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा ' इति श्रुतेः। सागरो वा ' सरसामस्मि सागर ' इतिभगवद्वचनात् ।देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वाधः शेते इति महोदधिशयः । अंतं करोति भूतानामित्यंतकः " तत्करोति तदाचष्टे " इति णिचि प्रत्ययेकृते "ण्वुल्तृचौ " इतिण्वुल् । तस्य "युवोरनाकौ " इत्यकादेशः (५२०) ॥ ६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः॥
आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः॥६९॥

आद्विष्णोरजायतेति कामोऽजः । महः पूजा तदर्हत्वान्महार्हः । स्वभावेन वै भाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वादिति स्वाभाव्यः । निर्जिता अमित्रा अन्तर्वर्तिनः रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जितामित्रः । स्वात्मामृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते ध्यायिनां ध्यानमात्रेण प्रमोदं कुरुत इति वा प्रमोदनः। आनन्दः स्वरूपमस्येत्यानंदः "एत स्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति " इतिश्रुतेः । नंदयतीति नंदनः । सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नंदः सुखं वैषयिकं नास्य वियत इति वा नंदः । 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ' इति श्रुतेः। सत्या धर्माज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा । त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु क्रांता यस्य स त्रिविक्रमः " त्रीणि पदा विचक्रम " इति श्रुतेः । " त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिक्रमोसि जनार्दन' इतिहरिवंशे (५३०)॥६९॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥
त्रिपदास्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतांतकृत॥७०॥

महर्षिः कपिलाचार्य इतिसविशेषणमेकं नाम । महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनादृषयः । कपिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः " शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते " इति व्याससमृतेः । "ऋषिप्रसूतं कपिलं महांतम्" इति श्रुतेश्च "सिद्धानां कपिलो मुनिः" इति स्मृतेश्च । कृतं कार्यं जगत् ज्ञ आत्मा । कृतंच ज्ञश्चेतिकृतज्ञः । मेदिन्याः भूम्याः पतिर्मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः । " त्रीणि पदा विचक्रम " इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्थास्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति

शृंगे मत्स्याभोधौ नावं बध्वा चिक्रीड इति महाशृंगः । कृतस्यांतं संहारं करोतीति कृतांतकृत्कृतांतं मृत्युं कृंतति वा कृतांतकृत् ॥७०॥

महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ॥
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांश्चासौ वराहश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिर्विंदते वेदांतवाक्यैरिति वा गोविंदः 'गोभिरेव यतो वेद्यो गोविंदः स उदाहृत' इति विष्णुतिलके । शोभना सेना गणात्मिका यस्येति सुषेणः(५४०) कनकमयान्यंगदानि यस्य स कनकांगदी। रहस्योपनिषद्विद्यावेद्यत्वाद्गुहायां हृदयाकाशे निहित इति वा गुह्यः । ज्ञानैश्वर्यबलादिभिर्गभीरो गभीरः । दुःप्रवेशत्वाद्गहनः । अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वाद्गहनो वा । वाङ्मनसागोचरत्वाद्गुप्तः " एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते " इति श्रुतेः । "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयँल्लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधर" इति ॥ ७१ ॥

वेधाः स्वांगोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोच्युतः॥
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥७२॥

विदधाति सृजतीति विधाता वेधाः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्। स्वयमेव कार्यस्यकारणेऽगं सहकारीस्येति स्वांगः । न केनाप्यवतारेषु जित इत्यजितः कृष्णद्वैपायनः कृष्णः ' कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् । ' इति विष्णुपुराणवचनात् (५५०) स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावाद्दृढः । संहारसमये युगपत्प्रजाः संकर्षतीति संकर्षणः । नच्योतति स्वपदादित्यच्युतः।संकर्षणोऽच्युत इति नामैकं सविशेषणम् । वृणोति व्रियते वा वरुणः वरुणानां सायंगत आदित्यो वरुणः

'स्वरश्मिसंवरणात्सायंगतः सूर्यो वरुणः "इमं मे वरुणश्रुधीहवम्" इति मन्त्रवर्णात् 'वरुणो यादसामहम्' इतिभगवद्वचनात्। वरुणस्यापत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः। वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः 'वृक्ष वत्स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक' इति श्रुतेः। व्याप्त्यर्थादक्षतेर्धातोः पुष्करोपपदादणि प्रत्यये सति पुष्कराक्षः हृदयपुंडरीके चिंतितः चित्स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः। सृष्टिस्थित्यंतकर्माणि मनसैव करोतीति महामनाः "मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति य" इति विष्णुपुराणे ॥ ७२ ॥

भगवान् भगहाऽऽनंदी वनमाली हलायुधः ॥
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ७३

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्य च मोक्षस्य षण्णां भग इतीरिणा' स यस्यास्तीति भगवान्। "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" विष्णुपुराणे। ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हंतीति भगहा। सुखरूपत्वादानंदी वा। सर्वसंपत्समृद्धत्वादानंदी (५६०) भूततन्मात्रानिर्मितां वैजयंत्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली। हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्राकृतिः। अदित्यां कश्यपाद्वामनरूपेन जात इत्यादित्यः। ज्योतिषि सवितृमंडले स्थितो ज्योतिरादित्यः ज्योतिश्चासावादित्यश्चेति वा। द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति सहिष्णुः। गतिश्चासौ सत्तमश्चेति गतिसत्तमः॥ ७३ ॥

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥
दिविस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ७४

शोभनमिंद्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति सुधन्वा। शत्रूणां खंडनात् खंडः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खंडपरशुः। शिवो वाऽ

खंडःपरशुरस्येतिवा । सन्मार्गविरोधिनो दारुणत्वाद्दारुणः । द्रविणं वांछितं वित्तं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः।(५७०) दिवस्पृ-शनादिविस्पृक् । सर्वदृशां सर्वज्ञानानां विस्तारकृद्व्यासः सर्वदृ-ग्व्यासः । अथवा सर्वा च सा दृक्चेति सर्वदृक् सर्वाकारं ज्ञानं सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वदृक् । ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ता आद्यो वेदः एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तरशतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदः नवधा शाखाभेदेन कृतः अ-न्यानि पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा । वाचस्पतिरयोनि-जः वाचो विद्यायाः पतिर्वाचस्पतिः जनन्यां न जायत इत्ययोनिजः वाचस्पतिरयोनिज इतिसविशेषणमेकं नाम ॥ ७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥
संन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिःपरायणम् ७५

वेदव्रतसमाख्यातैस्त्रिभिः सामभिः सामगैः स्तुत इति त्रिसामा । सामगायतीति सामगः । वेदानां मध्ये सामवेदः साम " वेदानां सामवेदोऽस्मि इति " भगवद्वचनात् । सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमा-नंदरूपं निर्वाणं वेदः । संसाररोगस्यौषधं भेषजं यद्वा बिभेत्यस्मा-दितिभेषजं । संसाररोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुपदिशतीति भिषक् " भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि " इति श्रुतेः । मोक्षार्थं चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । (५८०) संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति शमः " यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचा-रिणाम् " इति स्मृतेः । ' तत्करोति तदाचष्ट ' इति णिचि पचा-द्यचि कृते रूपम् । शमः सर्वभूतानां शमयितेति वा शमः । विषय-सुखेष्वसंगतया शांतः " निष्कलं निष्क्रियं शांतम् " इति श्रुतेः । प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठंति भूतानीति निष्ठा । समस्ताविद्यानि-वृत्तिः शांतिः सा ब्रह्मैव । परममुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्ति शंकारहितमिति परायणम् । पुल्लिंगपक्षे बहुव्रीहिः ॥ ७६ ॥

**शुभांगः शांतिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥७६॥**

सुंदरां तनुं धारयन् शुभांगः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शांतिं ददातीति शांतिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति स्रष्टा । कौ भूम्यां मोदत इति कुमुदः । कोः पृथिव्या वलनात् संवरणात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेत इति कुवलेशयः । " शयवासवासिष्वकालात् " इत्यलुक् सप्तम्याः । कुवलस्य बदरीफलस्य मध्ये शेते तत्क्रः सोपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः । कौ भूम्यां संशेरते इति सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेते इति वा कुवलेशयः (५९०) गवां वृद्ध्यर्थं गोवर्धनं धृतवानिति गोभ्यो हितो गोहितः । गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् वा गोहितः । गोर्भूम्यादेः पतिर्गोपतिः । रक्षको जगत इति गोप्ता स्वात्मानं स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता । सर्वकामाभिवर्षके अक्षिणी यस्येति वृषभाक्षः वृषो धर्मः स एव वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः वृषो धर्मः प्रियो यस्य स वृषप्रियः " वा प्रियस्य " इतिपूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः ॥ ७६ ॥

**अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ७७**

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इत्यनिवर्ती वृषप्रियत्वाद्धर्मान्ननिवर्तत इति वा अनिवर्ती । स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति निवृत्तात्मा । विस्तृतं जगत् संहारसमये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षेप्ता । उपात्तस्य परिरक्षणं क्षेमं करोतीति क्षेमकृत् । नामस्मृतिमात्रेण पावयन् शिवः । इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम् । (६००) श्रीवत्ससंज्ञं चिन्हमस्य वक्षसि स्थितमिति श्रीवत्सवक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसतीति श्रीवासः । अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेनं वरयामासेति श्रीपतिः । श्रीः परा शक्तिः तस्याः पति-

रीति या परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत" इतिश्रुतेः । ऋग्यजुः साम-
लक्षणा ... नां श्रीमतां विरिंच्यादीनां प्रधान इति श्रीमतांवरः
"ऋचः सा... यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुतेः॥७७॥

श्रीद· श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ।७८।

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः । श्रिय ईशः श्रीशः । श्री-
मत्सु नित्यं ...तीति श्रीनिवासः श्रीशब्देन श्रीमंतो लक्ष्यंते । सर्व-
शक्तिमयेऽ... ...लाः श्रियो निधीयंते इति श्रीनिधिः । कर्मानु-
रूपेण वि... ...श्रेयः सर्वभूतानां भावयतीति श्रीविभावनः। सर्व-
भूतानां ज... श्रेयं वक्षसि वहन् श्रीधरः । (६१०) स्मरतां
स्तुवतामर्चयतां । भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः । अनपायिसु-
खावाप्तिलक्ष... ...यः तच्च परस्यैव रूपमिति श्रेयः । श्रियोऽस्य
संतीति श्रीमान् । त्रयाणां लोकानामाश्रयत्वाल्लोकत्रयाश्रयः ॥७८॥

स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ७९

शोभने पुंडरीकाभे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः । शोभनान्यंगा-
नि अस्येति स्वंगः । एक एव परमानंद उपाधिभेदाच्छतधा
भिद्यत इति शतानंदः "एतस्यैवानंदस्यान्यान्यानि भूतानि मात्रामु-
पजीवंति" इति श्रुतेः । परमानंदविग्रहो नंदी । ज्योतिर्गणानामी-
श्वरो ज्योतिर्गणेश्वरः "तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमि-
दं विभाति" इतिश्रुतेः "यदादित्यगतं तेज" इत्यादिस्मृतेश्च ।
विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा। (६२०)न केनापि वि-
धेय आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा । सती अवितथा कीर्तिर-
स्येति सत्कीर्तिः। करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः क्वापि संशयो
नास्तीति छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतंस्थिरः ॥
भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकःशोकनाशनः॥८०॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रिक्तत्वादुदीर्णः। सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्यतीति सर्वतश्चक्षुः "विश्वतश्चक्षुः" इति श्रुतेः। न विद्यतेऽस्येश इत्यनीशः "न तस्येशः कश्चन" इतिश्रुतेः। शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां कदाचिदुपैतीति शाश्वतस्थिर इति नामैकम्। लंकां प्रति मार्गमन्वेषमाणः सागरं प्रति भूमौ शेते इति भूशयः। स्वेच्छयावतारैर्बहुभिर्भूमिं भूषयन् भूषणः। भूतिर्भवनं सत्ता विभूतिर्वा सर्वविभूतीनां कारणत्वाद्वा भूतिः। (६३०) विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति विशोकः। स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकनाशनः॥ ८०॥

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः॥
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः॥८१॥

अर्चिष्मंतो यदीयेनार्चिषा चंद्रसूर्यादयः स एव मुख्योऽर्चिष्मान्। सर्वलोकादिभिर्विरिंच्यादिभिरर्चितइत्यर्चितः। कुंभवदस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति कुंभः। गुणत्रयातीततया विशुद्ध आत्मास्येति विशुद्धात्मा। स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः। चतुर्व्यूहेष्वनिरुद्धः (चतुर्व्यूहेषु वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेष्वनिरुद्धग्रहणात्)। न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदितिवानिरुद्धः। प्रतिपक्षोऽस्य न विद्यत इत्यप्रतिरथः। प्रकृष्टं द्युम्नं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः चतुर्व्यूहात्मा (६४०) अमितो विक्रमोऽस्येत्यमितविक्रमः॥८१॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः॥
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः८२

कालनेमिनमसुरं निजघानेति कालनेमिनिहा। गणं विना

शत्रूणां कुलानि निहत्य राजत इति वीरः । विक्रमशालित्वाद्वा वीरः 'शूरवीरविक्रांतौ' इति धातुपाठात् । शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः । शूरजनानां वासवादीनां शौर्यातिशयेनेष्ट इति इति शूरजनेश्वरः । त्रयाणां लोकानामंतर्यामित्वयात्मेति त्रिलोकात्मा । त्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यंते इति वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकास्तदाज्ञया स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तंत इति त्रिलोकेशः । केशसंज्ञिताः सूर्यादिसंक्रांता अंशवस्तद्वत्तया केशवः " अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः " इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः । तद्वत्तया वा केशवः " त्रयः केशिन " इति श्रुतेः । ' मत्केशौ वसुधातले ' इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः " को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान् " ति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा । सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः (६५०) ॥ ८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कांतः कृतागमः ॥
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वांछद्भिःकाम्यत इति कामः स चासौदेवश्चेति कामदेवः । कामिनां कमान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामत्वात्कामी । कामोऽस्यास्तीति वा " सोऽकामयत " इति श्रुतेः । अभिरूपतमं देहं वहन् कांतः । द्विपरार्धांते कस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणोऽन्तो यस्मादिति वा कांतः । कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन स कृतागमः । "वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वंजनार्दनात्" इति वक्ष्यति ' श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ' इतिभगवद्वचनात् । इदं तदीदृगेवेति निर्देष्टुं यत्र न शक्यते । गुणाद्यतीतत्वाद्रूपमस्येत्यनिर्देश्यवपुः । रोदसी व्याप्य कांतिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः व्याप्य मे रोदसी पार्थ कांतिरभ्यधिका स्थिता । क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णु-

रित्यभिसंज्ञितः ' इति महाभारते । मत्यादिमत्त्वाद्वीरः " वी गतिव्याप्तिप्रजनकांत्यसनखादनेपु " इति धातुपाठात् । व्यापित्वा- न्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वाद्देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतः " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म इति श्रुतेः । " गंधर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरचारणाः । नांतं गुणानां गच्छंति तेनानंतोऽयमव्यय " इति विष्णुपुराणवचनाच्चानंतः । यद्दिग्विजये प्रभूतं धनमजयत्तेन धनंजयोऽर्जुनः । " पांडवानां धनंजय " इति भगवद्वच- नात् (६६०) ॥ ८३ ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रम्ह ब्रम्हविवर्धनः ॥
ब्रम्हविद्ब्राम्हणो ब्रम्ही ब्रम्हज्ञो ब्राम्हणप्रियः ।८४।

" तपो वेदाश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम् " तेभ्यो हितत्वा- त्तद्वेदितृत्वाद्वा ब्रह्मण्यः । तप आदीनां कर्तृत्वाद्ब्रह्मकृत् । ब्रह्मा- त्मना सर्वं सृजतीति ब्रह्मा । बृहत्वाद्बृंहणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः " प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्ता- मात्रमगोचरः । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् " इति विष्णुपुराणे । तप आदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः । वेदं वेदा- र्थं च यथावद्वेत्ति विंदत इति वा ब्रह्मवित् । ब्रह्मात्मना ब्राह्मणा- त्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन्वेदस्यायमिति ब्राह्मणः । ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता अस्य संतीति ब्रह्मी । वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीतिब्रह्मज्ञः । ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा " घ्नतं शपंतं परुषं वदंतं यो ब्राह्मणं न प्रणमे- द्यथाहम् ॥ स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दंड्यश्च न चास्मदीयः" इति भगवद्वचनात् " यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् । भौ- मस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः " इति च महाभारते. (६७०) ॥ ८४ ॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महांतः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति महाक्रमः " शं नो विष्णु रुरुक्रम " इतिश्रुतेः । महज्जगदुत्पत्यादि कर्मास्येति महाकर्मा । यदीयेन तेजसा भास्करादयस्तेजस्विनस्तन्महत्तेजोऽस्येतिमहातेजाः ' येन सूर्यस्तपतितेजसेद्ध ' इतिश्रुतेः ' यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम् ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ' ॥ इति स्मृतेश्च । क्रौर्यशौर्यादिभिर्महद्भिः समलंकृत इति महातेजाः । महांश्चासावुरगश्चेति महोरगः । " सर्पाणामस्मि वासुकिः " इति भगवद्वचनात् । महांश्चासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः । " यथाश्वमेधः क्रतुराट् ' इतिमनुवचनात् " सोऽपि स एवेति " श्रुतेः । महांश्चासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा । महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः । "यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि"इति भगवद्वचनात् । महच्च तद्धविश्चेति ब्रह्मात्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हूयत इति महाहविः । महाक्रतुरित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥ ८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिःस्तोता रणप्रियः॥
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः॥८६॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोताकस्यचिदिति स्तव्यः । अतएव स्तवप्रियः (६८०) येन स्तूयते तत्स्तोत्रं गुणसंकीर्तनात्मकम् । तद्धविरेवेति स्तुतिः स्तवनक्रिया । स्तोतापि स एव । मियो रणो यस्य यतः पंचमहायुधानि नंदकखड्गसहितानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थमतो रणप्रियः । सर्वैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति पूर्णः न केवलं संपूर्ण एव पूरयिता च सर्वेषां संपाद्भिः स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षपयतीति पुण्यः । पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिर्नृणामिति पुण्यकीर्तिः । आंतरैर्बाह्यैर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति अनामयः ॥ ८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वान्मनोजवः (६९०) । चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः । हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिंच्याय सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदबाह्या विद्याः सुरवैरिणां बंधनादि चोपदिशति इति पौराणिकाः कथयंति । वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति वसुरेताः "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ॥ तदंडमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् " इति वचनाद् ब्रह्मणः कारणं परमिति वसुरेताः । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्धनाध्यक्षोऽयमितरस्तु तत्प्रसादाद्धनाध्यक्ष इति वसुप्रदः । वसु प्रकृष्टं मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः । "विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद " इति श्रुतेः। सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेणाद्यः खंडयन् वा वसुप्रदः । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । वसंति भूतानि यत्र तेषु वा वसतीति वसुः । छादयत्यात्मनः स्वरूपं मायपेति वा वसुः । अविशेषेण सर्वविषयेषु तन्मनो वसतीति वसुः तन्मनोऽस्येति वसुमनाः। 'ब्रह्म हविः' इति भगवद्वचनाद्धविः ॥ ८७ ॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ॥
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥८८॥

' अस्ति ब्रह्मेतिचेद्वेद संतमेनं ततो विदुः ' इति श्रुतेः । ब्रह्मास्तीति ये विदुस्ते संतस्तैः प्राप्यत इति सद्गतिः । सती गतिर्बुद्धिः समुत्कृष्टास्येति वा सद्गतिः । सती कृतिर्जगदुत्पत्त्यादिलक्षणास्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥ (७००) इति सप्तमं शतं विवृतम् सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितानुभूतिः सत्ता ' एकमेवाद्वितीयम् ' इति श्रुतेः । स एव परमात्मा चिदात्मको बोधो बहुधा भास-

मानत्वात्सन्मूर्तिः नानात्वप्रतीतेर्बाध्यमानत्वात्रसन्नाप्यसन् श्रौतो वा यौक्तिको वा बाधः प्रपंचस्य विवक्षितः । सतां तत्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति सत्परायणः । हनूमत्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो यस्यां सेनायां सा शूरसेना यस्य स शूरसेनः । यदूनां प्रधानत्वाद्यदुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रय इति सन्निवासः । शोभना यामुना यमुनासंबंधिनः परिवेष्टारोऽस्येति सुयामुनः ।गोपालवेषधरा यमुनापरिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥८८॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसंतीति भूतावासः " वसंति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो भवान् " इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति माययेति वासुः स एव देव इति वासुदेवः । ' छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ' इति भगवद्वचनात् । सर्वे एवासवः प्राणा जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयंते स सर्वासुनिलयः (७१०) । अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपत्तेर्नास्य विद्यत इत्यनलः । धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्पं हंतीति दर्पहा । धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं गर्वं ददातीति दर्पदः । स्वात्मामृतरसास्वादनान्नित्यं प्रमुदितो दृप्तः । न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात् । तथापि तत्प्रसादतः कैश्चिद्दुःखेन धार्यते हृदये जन्मांतरसहस्रेषु भावनायोगात्परमाद्दुर्धरः " क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते " इति भगवद्वचनात् । नांतरै रागादिभिर्बाह्यैः शत्रुभिः पराजितं इत्यपराजितः ॥ ८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥९०॥

विश्वा मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वादिति विश्वमूर्तिः । शेषपर्यंकशायिनोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः । ज्ञानमयी मूर्तिः स्वेच्छया गृ-

जसी वा दीप्तिरस्येति दीप्तमूर्तिः । कर्मनिबंधना मूर्तिरस्य न विद्यत इति अमूर्तिमान् ॥ (७२०) अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणीर्बह्वीर्मूर्तीर्भजत इत्यनेकमूर्तिः । यद्यप्यनेकमूर्तिरयं तथाप्ययमीदश इति न व्यज्यत इति अव्यक्तः । नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः संतीति शतमूर्तिः । यतो विश्वादिमूर्तिरयमत एव शताननः॥९०॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदनुत्तमम् ॥
लोकबंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥९१॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविमुक्तत्वादेकः। "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतेः। मायया बहुरूपत्वान्नैकः। "इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिषूयते सोऽध्वरः सवः । कशब्दः सुखवाचकः तेन स्तूयत इति कः "कं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किं यच्छब्देन स्वतः सिद्धवस्तूद्देशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत् "यतो वा इमानि भूतानि जायंते" इति श्रुतेः (७३०) तनोतीति ब्रह्म तत् । "ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति भगवद्वचनात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् यस्मादुत्कृष्टं नास्ति तदनुत्तमम् । सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तममिति । आधारभूतेऽस्मिन्सकला लोका बध्यंत इति लोकानां बंधुर्लोकबंधुः । लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो बंधुर्नास्तीति वा लोकानां बंधुकृत्यं हिताहितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबंधुः । लोकैर्नाथ्यते याच्यते तानुपतपति तेभ्य आशास्ते तेषामीष्टे इति वा लोकनाथः । "नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु" इति धातुपाठात्। मधुकुले जातत्वान्माधवः । भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चंदनांगदी ॥
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥९२॥

सुवर्णस्य वर्ण इववर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः । " यदापश्यः

पश्यते रुक्मवर्णम् " इति श्रुतेः । हैमोऽङ्गं वपुरस्येति हेमांगः " य एषोऽन्तरादित्यो हिरण्मयः पुरुष " इति श्रुतेः । वराणि शोभमानान्यंगान्यस्येति वरांगः । चंदनाल्हादनैरंगैः केयूरैर्भूषित इति चंदनांगदी (७४०)। धर्मत्राणाय वीरानसुरमुख्यान् हिरण्यकशिपुप्रभृतीन्रागादींश्च हंतीति वीरहा । समो नास्य विद्यते सर्वविलक्षणत्वादिति विषमः " न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य " इति भगवद्वचनात् । सर्वविशेषरहितत्वाच्छून्यवच्छून्यः । धृताः विगलिता आशिषः प्रार्थना अस्येति धृताशीः । न स्वरूपात्र सामर्थ्याच्चाज्ञानादिकाद्गुणात् चलनं विद्यतेऽस्येत्यचलः । वायुरूपेण चलतीति चलः ॥ ९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥९३॥

अनात्मवस्तुष्वात्माभिमानो नास्ति स्वसंवेदनाकृतेरित्यमानी । स्वमायया सर्वेषामनात्मनि स्वात्माभिमानं ददाति भक्तानां सत्कारं मानं च ददाति अधर्मिष्ठानां सत्कारं द्यति खंडयति तत्त्वविदामनात्मन्यभिमानं द्यति खंडयतीति वा मानदः सर्वैर्माननीयः पूजनीयः सर्वेश्वरत्वादिति मान्यः । चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वाल्लोकस्वामी (७५०)। त्रिलोकान् धारयतीति त्रिलोकधृक् । शोभना मेधा प्रज्ञास्येति सुमेधाः " नित्यमसिच् प्रजामेधयोः " इतिसमासांतोऽसिच्प्रत्ययः । मेधेऽध्वरेजायत इति मेधजः । कृतार्थो धन्यः। सत्या अवितथा मेधास्येति सत्यमेधाः । अंशैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयन् धराधरः ॥ ९३ ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥
प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥९४॥

तेजसा भासा सर्वदा द्वादशादित्यरूपेण वर्षणात्तेजोवृषः । द्युतिमंगगतां कांतिं धारयन् द्युतिधरः । सर्वेशस्त्रभृतां श्रेष्ठः इति

सर्वशस्त्रभृतांवरः । भक्तैरुपहृतं पत्रपुष्पादिकं गृह्णातीति प्रग्रहः । धावतो विषयारण्ये दुर्दांतेंद्रियवाजिनः । तत्प्रसादेन रश्मिनेव बध्नातीति वा प्रग्रहस्तत्प्रग्रहः । " प्रग्रहो रश्मौ वा " इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहशब्दस्य साधुत्वम् ॥ (७६०) स्ववशेन सर्वं निगृह्णातीति निग्रहः । विगतमग्रमंतो नाशोऽस्येति व्यग्रः । भक्तजनानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा व्यग्रः । चतुःशृंगो नैकशृंगः " चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ॥ त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश " इति श्रुतेः। निगदेन मंत्रेणाग्रेजायते इति निगदस्य लोपं कृत्वा गदाग्रजः । यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः तस्मादग्रे जायत इति वा गदाग्रजः ॥ ९४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥
चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्रात्मप्राकृततुरीयात्मानोऽस्येति चतुर्मूर्तिः। सितारक्तापीताकृष्णाइति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा चतुर्मूर्तिः । चत्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवरूढम् । ' शरीरपुरुषः छंदःपुरुषः वेदपुरुषो महापुरुषः ' इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषाः व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः चतुर्णामाश्रमाणां वर्णानां च यथोक्तकारिणां गतिश्चतुर्गतिः । रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मन आत्मास्येति मनोबुद्धिरहंकारचित्ताख्यपुरुषार्थचतुष्टयात्मकत्वाद्वा चतुरात्मा । धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते यस्मादिति चतुर्भावः (७७०)। यथावद्वेत्ति चतुर्णां वेदानामर्थमिति चतुर्वेदवित्। एकः पादोऽस्येति एकपात् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । " विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् " इति स्मृतेश्च ॥ ९५ ॥

समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति समावर्तः । सर्वत्र वर्तमानत्वात्र निवृत्त आत्मा कुतोऽपीत्यनिवृत्तात्मा । निवृत्त आत्मा मनो विषयेभ्योऽस्येति वा निवृत्तात्मा । जेतुं न शक्यत इति दुर्जयः । भयहेतुत्वादस्याज्ञां सूर्यादयो नातिकामंतीति दुरतिक्रमः " भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम " इति मंत्रवर्णात् । महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च । दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वाद्दुर्लभः । " जन्मांतरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" इति व्यासवचनात् । " भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया " इति भगवद्वचनाच्च । दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः । अंतरायप्रतिहतैर्दुःखादवाप्यत इति दुर्गः । दुःखेनावास्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति दुरावासः (७८०) । दुर्गामिनो दानवादयस्तान् हंतीति दुरारिहा ॥ ९६ ॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥
इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७ ॥

शोभनैरंगैर्ध्येयत्वाच्छुभांगः । लोकानां सारं यद्गृह्णातीति लोकसारंगः । " प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् " इति श्रुतेः । लोकसारः प्रणवः तेन प्रतिपत्तव्य इति वा लोकसारंगः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । शोभनस्तंतुर्विस्तीर्णः प्रपंचोऽस्येति सुतंतुः । तमेव तंतुं वर्धयति छेदयतीति वा तंतुवर्धनः । इंद्रस्य कर्मेव कर्मास्येतींद्रकर्मा ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महांति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति महाकर्मा । कृतमेव न कर्तव्यं किंचिदपि कर्मास्य विद्यत इति कृतकर्मा । धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मकः

आगमोऽनेनेति कृतागमः ' अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-
दृग्वेद ' इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥

उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः ॥
अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविज्जयी॥९८॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजत इत्युद्भवः । उद्गतमपगतं जन्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः। (७९०) विश्वातिशायि सौभाग्यशालित्वात्सुंदरः। सुष्ठु उन्दतीति सुंदः 'उंदीक्लेदने ' इतिधातोः पचाद्यच् आर्द्रीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः।पृषोदरादित्वात्पररूपत्वम् । रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते रत्नवत्सुंदरा नाभिरस्येति रत्ननाभः । शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वास्येति सुलोचनः। अस्मादिभिः पूज्यतमैरर्चनीयत्वादर्कः । वाजमन्नमर्थिनां सनोति ददातीति वाजसनः । मत्स्यांभासि शृंगवान् मत्स्यविशेषरूपः शृंगी । मत्वर्थीयोऽतिशायने । अर्हन् अतिशयेन जयति जयहेतुर्वा जयंतः । सर्वविषयज्ञानमस्येति सर्ववित् । आंतरान् रागादीन् बाह्यान् हिरण्याक्षादींश्च जेतुं शीलमस्येति जयी ' मनोरिनिः ' इत्यधिकारे " जिदृक्षि " इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः । सर्वविच्चासौ जयी चेति सर्वविज्जयीत्येकं नाम ॥ ९८ ॥

सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः॥ ९९॥

बिंदवोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णबिंदुः । ' आमनखात्सर्व एव सुवर्ण ' इति श्रुतेः। शोभनो वर्णोऽक्षरं बिंदुश्च यस्मिन्मंत्रात्मा वा सुवर्णबिंदुः (८००) । नाम्नामष्टमं शतं विवृतम् ।
सत्ता नलोऽनेकमूर्तिस्तद्वीरहातिलोकधृग्निग्रहश्चतुर्वेदवित् दुरारिहा सुंदरः॥ रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैश्च त्रिदशादिभिश्च न क्षुभ्यत इत्यक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरस्सर्ववागीश्वरे-

श्वरः । अवगाह्य सदानंदं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाह्रद इव महाह्रदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः । " मम माया दुरत्यया " इति भगवद्वचनात् । यद्वा गर्तशब्दो रथपर्याय इति नैरुक्तैरुक्तस्तस्मान्महारथो महागर्तः महारथत्वमस्य प्रसिद्धम् भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वान्महाभूतः । सर्वभूतानि यस्मिन्निधीयंते महांश्चासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥ ९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोनिलः ॥
अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥१००॥

कुं धरणीं भारावतारणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः । मुदिरत्र णिजर्थः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि धर्मानुबंधीनि फलानि राति ददातीति कुंदरः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि लात्यादत्त इति वा कुंदरः । रलयोरैक्यत्वस्मरणात् । ' कुं धरां दारयामास हिरण्याक्षजिघांसया । वाराहं रूपमास्थाय ' इति वा कुंदरः । कुंदोपमसुंदरांगत्वात्स्वच्छस्फटिकवन्निर्मलः कुंदः । कुं पृथ्वीं कश्यपायादादिति वा कुंदः ' सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनंदनः । मारीचाय ददौ प्रीतः काश्यपाय वसुंधराम् ' इति हरिवंशे । कुं पृथ्वीं द्यति खंडयतीति वा कुंदः । कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यंते " निःक्षत्रियां यश्च चकार मेदिनीमनेकशो बाहुवनं तथाच्छिनत् । यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवोत्तमो ममास्तु मांगल्यविवर्धनो हरिः " इति विष्णुधर्मे । पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्वान्कामानभिवर्षतीति वा पर्जन्यः । (८१०) स्मृतिमात्रेण पुनातीति पवनः । इलति प्रेरणं करोतीति इलः तद्रहितत्वादनिलः इलति स्वपिति इत्यत्र इलस्तद्विपरीतः । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादिति वाऽनिलः अथवा निलो गहनार्थात्वप्रत्ययांतं रूपम् । जगद्गहनो निल इति वा स्वात्मानंदामृतमश्नातीत्यमृताशः । मथितममृतं सुरान् पाययित्वा स्वयं चाश्नातीति वाऽमृताशः । अमृता अनश्वराः अविनश्वरफलत्वा-

दाशा वांच्छा अस्येति वा अमृताशः। मृतं मरणं तद्रहितं वपुरस्येत्यमृतवपुः। सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इति श्रुतेः 'सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ' इति भगवद्वचनात्सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥
न्यग्रोधोदुंबरोऽश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः ॥१०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ॥ भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः ' इति महाभारते। शोभनं व्रतं नियतो भुंक्ते भोजनान्निवर्तते इति वा सुव्रतः। अनन्याधान सिद्धित्वात्सिद्धः। सुरशत्रव एवास्य शत्रवस्तान् जयतीति शत्रुजित् ॥ (८२०) सुरशत्रूणां तापनः शत्रुतापनः। न्यक् अवाक रोहति सर्वेषामुपरि वर्तते इति न्यग्रोधः। पृषोदरादित्वाद्धकारस्य धकारादेशः। सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्धीति वा न्यग्रोधः। अंबरादुद्गतः कारणत्वेनेत्युदुंबरः। पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः। यद्वोदुंबरमन्नाद्यं तेन तदात्मना विश्वं पोषयन्नुदुंबरः " ऊर्ज्जोऽन्नाद्यमुदुंबरम् " इतिश्रुतेः ॥ श्वोपि न स्थातेत्यश्वत्थः पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः। " ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन " इति श्रुतेः " ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् " इतिस्मृतेश्च। चाणूरनामानमांध्रं निषूदयामासेति चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥
अमूर्तिरनघोऽचिंत्योभयकृद्भयनाशनः ॥१०२॥

सहस्राणि अनंतानि अर्चींषि यस्य स सहस्रार्चिः। " दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य

महात्मन " इति गीतावचनात् । सप्त जिह्वा अस्य संतीति सप्तजिह्वः अग्निरूपी । "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिंगिनी विश्वरुचिश्च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" इति मुण्डके । सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तधा अग्निः । " सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वा " इतिमंत्रवर्णात् । सप्ताश्वा वाहनान्यस्येति । सप्तवाहनः सप्तनामैकोऽश्वोवाहनमस्येति सप्तवाहनः " एको अश्वो वहति सप्तनामा " इति श्रुतेः । मूर्तिघनरूपधारणं समर्थं चराचरलक्षणम् । " ताभ्योऽभितप्ताभ्योमूर्तिरजायत " इति श्रुतेः । तद्रहितइत्यमूर्तिः । अथवा देहसंस्थानलक्षणमूर्तिः सावयवा मूर्तिस्तद्रहित इत्यमूर्तिः (८३०) अघं दुःखं पापं च यस्य न विद्यत इत्यनघः । ममात्मादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वादचिंत्यः । अयमीदृश इति विश्वप्रपंचविलक्षणत्वेन चिंतयितुमशक्यत्वाद्वाऽचिंत्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति भक्तानां भयं कृन्ततीति वा भयकृत् । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति भयनाशनः " वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारकः " इति पराशरवचनात् । तराराधितत्वाद्भयं नाशयतीति भयनाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः॥१०३॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वादणुः । " एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य " इति श्रुतेः । बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म बृहत् । " महतो महीयान् " इति श्रुतेः । अस्थूलमित्यादिना द्रव्यप्रतिषेधात् कृशः । स्थूल इत्युपचर्यते सर्वात्मत्वात् । सत्त्वरजस्तमसां सृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वाद्गुणभृत् । परमार्थतो गुणाभावान् निर्गुणः " केवलो निर्गुणश्च " इति श्रुतेः (८४०) । शब्दादिगुणरहितत्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वान्नित्यशुद्धसर्वगतत्वादिप्रतिबंधकं कर्मजातं तर्कतोऽ

पिवर्तुं न शक्यमत एव महान् । 'अशब्दगन्धरसस्पर्शश्च महाशुचिः ' इत्यापस्तंबस्मरणात् । पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वान्न केन चिद्ध्रियत इति अधृतः । यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशंक्याह । स्वेनैव आत्मना धार्यत इति स्वधृतः । ' स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नि ' इति श्रुतेः । यद्वोदरदलत्वाच्च प्रभिरूप्यतममस्यास्यमिति स्वास्यः । वेदार्थको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा स्वास्यः । " अस्य महतो भूतस्य " इत्यादिश्रुतेः । अन्यस्य येशिनो वंशः प्राग्वंशः । प्राग्वंशो मूलपुरुषादर्वाग्वंश इति सूचितम् अस्य वंशः प्रपंचः स सर्वेवंशास्याग्रेव न प्राथात्य इति प्राग्वंशः । वंशं प्रपंचं वर्धयन् वा वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

भारभृत कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ॥
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णोवायुवाहनः ॥१०४॥

अनंतादिरूपेण भुवो भारं बिभ्रद्भारभृत् । देवादिभिरयमेव परत्वेन कथितः । सर्वैर्वेदैः कथित इति वा कथितः " सर्वे वेदा यत्पदमामनंति । वेदैश्चसर्वैरहमेव वेद्यः " " वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ॥ आदौ मध्ये तथा चांते विष्णुः सर्वत्र गीयते " इतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः । " सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ' इत्याद्युक्तं किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य पारं कथितं परमं पदं विष्णुः ▪ तत्त्वमित्याकांक्षाया मिंद्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते । " इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था " इत्यारभ्य " पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः " इत्यंतेन यः कथितः सः योगो ज्ञानं तेनैव गम्यत्वात् योगी । योगः समाधिः स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मानं तेन वा योगी । अन्ये योगिनो योगांतरायैर्हन्यंते तेन स्वरूपात् प्रमाद्यंति अयं तु तद्रहितत्वात्तेषामीश इति योगीशः । ८५० । सर्वान् कामान् सदा ददातीति सर्वकामदः । " फलमत उपपत्तेः " इति भगवता व्यासेनाभिहितत्वात् । आश्रमवतां सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थान-

त्वादाश्रमः । अविवेकिनः सर्वान् संतापयतीति श्रमणः । क्षामाः क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति क्षामः ' तत्करोति तदाचष्टे ' इति णिचि पचाद्यचि कृते संपन्नः क्षाम इति । शोभनानि, पर्णानि छंदांसि संसारतरुरूपेणास्येति सुपर्णः " छंदांसि यस्य पर्णानि " इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्भीत्या भूतानीति स वायुवाहनः " भीषास्माद्वातः पवते " इति श्रुतेः ॥ १०४ ॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो दंडो दमयिता दमः ॥
अपराजितः सर्वसहो नियंता नियमो यमः॥१०५

श्रीरामरूपेण धनुर्धारयामासेति धनुर्धरः । स एव दाशरथिः धनुर्वेदं वेत्तीति धनुर्वेदः । दमनं दमयतां दंडः "दंडो दमयतामस्मि" इति भगवद्वचनात् । वैवस्वतनरेंद्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति दमयिता (८६०) दम्येषु दंडकार्यफलं तच्च स एवेति दमः । शत्रुभिर्न पराजित इत्यपराजितः । सर्वकर्मसु समर्थ इति वा सर्वसहः । सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसहः । सर्वान् स्वेषु स्वेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियंता । न नियमो नियतिस्तस्य विद्यत इत्यनियमः । सर्वनियंतुर्नियंत्रंतराभावात् । नास्य विद्यते यमो मृत्युरित्ययमः । अथवा यमनियमौ योगांगौ तद्वत्वात्स एव नियमो यमः ॥ १०५ ॥

सत्ववान् सात्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः॥१०६॥

शौर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्ववान् । सत्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति सात्विकः । सत्सु साधुत्वात्सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे प्रकर्षेण नियत इति सत्यधर्मपरायणः(८७०) अभिप्रेप्ने पुरुषार्थकांक्षिभिराभिमुख्येन प्रत्येऽस्मिन्नीति जगदिति वाभिप्रायः । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति प्रियार्हः " यद्यदिष्टतमं लोके

यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता " इति स्मरणात् । स्वागतासनमर्घसार्ध्यपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इत्यर्हः । न केवलं प्रियार्ह एव स्तुत्यादिभिर्भजतां प्रियं करोतीति प्रियकृत् । तेषामेव प्रीतिं वर्धयतीति प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः॥१०७॥

विहायसमाकाशं विहाय गतिराश्रयो विहायसगतिः । विष्णुपदमादित्यो वा स्वयमेव द्योतत इति ज्योतिः " नारायणः परं ज्योतिः" इति मंत्रवर्णात् । शोभना द्युतिर्दीप्तिरिच्छा वास्येति सुरुचिः। समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुंक्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । स सर्वत्र वर्तमानः त्रयाणां लोकानां विभुत्वाद्विभुः (८८०) । रसानादत्त इति रविरादित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः। सूते श्रियमिति सूर्योऽग्निर्वा। सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते " राजसूयसूर्य " इति पाणिनिवचनात् । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता " रसानां च तथाऽऽदानाद्रविरित्यभिधीयते । प्रजानां त्वं प्रसवनात् सवितेति निगद्यसे " इति विष्णुधर्मोत्तरे । रविर्लोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः । " अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ " इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

अनंतो हुतभुग्भोक्ताऽसुखदोऽनैकजोऽग्रजः ॥
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः॥१०८॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावादनंतः । शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्यां अचेतनां भुंक्ते इति भोक्ता । जगत्पालयतीति वा भोक्ता । भक्तानां सुखं मोक्ष-

लक्षणं ददाति असुखं खंडयतीति वा सुखदः । धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वादनैकजः (८९०) अग्रे जायत इत्यग्रजः हिरण्यगर्भः ॥ " हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे " इत्यादिश्रुतेः । आप्तसर्वकामत्वात्प्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । साधूनसत आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति सदामर्षी । तमनाधारमधिष्ठाय त्रिलोकास्थितिर्धारीति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः" । 'शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः' ।" आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट " इति श्रुतेः । " आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्" इतिभगवद्वचनाच । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्ये अद्भुतत्वादद्भुतः ॥ १०८ ॥

५१४

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ॥ स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः॥

सनादितिनिपातः चिरार्थवचनः । कालश्च परस्यैवेति विकल्पना कापि । " परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपं कालस्तथा परम् " इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वाद्विरिंच्यादीनामपि सनातनानामातिशयेन सनातनत्वात्सनातनतमः । बडवानलस्य कपिलो वर्णो इव तद्रूपी कापिलः । कं जलं रश्मिभिः पिबन् कपिः सूर्यः कपिर्वराहो वा । "कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च" इति भगवद्वचनात् । अप्यये प्रलयेऽस्मिन्नपियंति जगंतीत्यप्ययः । (९००) इतिनाम्नां नवमं शतं विवृतम् ॥ ॥ भक्तानां स्वस्ति मंगलं ददातीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मंगलं स्वरूपमात्मीयं परमानंदलक्षणं स्वस्ति तदेव भुंक्त इति स्वस्तिभुक् । भक्तानां मंगलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्तिरूपेण दक्षते वर्धते स्वस्ति विधातुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः अथवा दक्षिण शब्दः आशुकारिणि वर्तते । शीघ्रं स्वस्ति दातुमयमेव समर्थ इति " स्मरणादेव कृष्णस्य सिध्यंति सर्वसिद्धयः । स्मृते. सकलक-

ल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् । स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपंजरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ " इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ॥
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ११०

कर्म रौद्रं रागश्च रौद्रः पापं च रौद्रमेतत्त्रयं रौद्रमस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावादरौद्रः । शेषरूपभाकुंडली । यद्वा सांख्ययोगात्मके कुंडले मकराकारे अस्य स्त इति कुंडली सहस्रांशुमंडलोपमकुंडलधारणाद्वा कुंडली । समस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री 'चलत्स्वरूपमत्यंतजवेनांतरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम् ।' इति विष्णुपुराणे । विक्रमः पादविक्षेपः शौर्यं वा द्वयं चाशेषपुरुषेभ्यो विलक्षणमस्येति विक्रमी । श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति ऊर्जितशासनः । "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाछेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः" इति भगवद्वचनात् (९१०) शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन वक्तुमशक्यत्वाच्छब्दातिगः । "यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह । न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम् " इत्यादिस्मृतिभ्यः । सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदंतीति शब्दसहः "सर्वे वेदा यत्पदमामनंति " । " वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य " इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः तापत्रयाभितप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः । संसारिणामात्मा शर्वरीवच्छर्वरी ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी तामुभयेषां करोतीति शर्वरीकरः । " या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः " इति भगवद्वचनात् ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः ॥
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥१११॥

क्रौर्यं नाम मनोधर्मः कोपजः आंतरः संतापः साभिनिवेशः अवाप्तसर्वकामत्वात्कामाभावादेव क्रौर्याभावः तस्मात्क्रौर्यमस्य नास्तीत्यक्रूरः । कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात्पेशलः । प्रवृद्धशक्तिः शीघ्रकारी समर्थ इति दक्षविशेषणत्रयं चैतत् परमेश्वरे अस्मिन्नियतमिति दक्षः । दक्षिणशब्दस्यापि दक्षएवार्थः । पुनरुक्तिदोषो नास्ति शब्दभेदात् । अथवा दक्षते गच्छति हिनस्तीति वा दक्षिणः "दक्षगतिहिंसनयोः" इति धातुपाठात् । क्षमावतां योगिनां पृथिव्यादीनां च भारधारकाणां श्रेष्ठ इति क्षमिणांवरः "क्षमया पृथिवीसम" इति वाल्मीकिवचनात् ब्रह्मांडमखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणांवरः क्षमिणः शक्ताः अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षम इति क्षमिणांवरः । निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति नेतरेषामिति विद्वत्तमः । वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षणमस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्च । पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः । "य इदं शृणुयान्नित्यम्" इति श्रवणफलवचनात् ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ॥
वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः॥११२॥

संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः । दुष्कृतिं पापसंज्ञितां हंतीति दुष्कृतिहा । ये पापकारिणस्तान्हंतीति वा दुष्कृतिहा। स्मरणादिकुर्वतां सर्वेषां पुण्यं करोतीति पुण्यरूपत्वात्पुण्यः। सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचष्टे [illegible] नर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयतीति [illegible] दुःस्वप्ननाशनः । वि-

विघ्नः संसारिणां गतीर्मुक्तिप्रदानेन हंतीति वीरहा । सत्त्वगुणमधिष्ठाय जगत्त्रयं रक्षयन् रक्षणः । नंद्यादित्वात्कर्तरिल्युट् । सन्मार्गवर्तिनः संतः तद्रूपेण विद्याविनयवृद्ध्ये स एव वर्तत इति संतः । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन जीवनः (९३०) । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्य व्यवस्थित इति पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः॥११३

अनंतादिरूपेण विश्वप्रपञ्चरूपेणा वस्थितश्चेत्यनंतरूपः । अनंता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनंतश्रीः । " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन स जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपघ्नन् भयापहः । न्यायसमवेतश्चतुरश्चतुरस्रः । पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्माऽर्चिः स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दिशतीति विदिशः । विविधामाज्ञां शक्रादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मिणां कर्मणां फलानि दिशन्वेदात्मनेति दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ॥
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥११४॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इत्यनादिः सर्वकारणत्वात् । भूतानामाधारो भूर्भुवः सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धायां भूम्यां भुवोऽपि भूरितिभूर्भुवः । अथवा न केवलमसौ भूःभुवो लक्ष्मीः शोभा चेति भूर्भुवोलक्ष्मीः । अथवा भूर्भूलोकः भुवोभुवर्लोकः तयोः लक्ष्मीरात्मविद्या । 'आत्मविद्या च देवि त्वम्' इति श्रीस्तुतौ । भूम्यंतरिक्षयोः शोभेति वा भूर्भुवोलक्ष्मीः । शोभना विविधा ईरा

गतयो यस्य ॥ सुवीरः शोभनं विविधं ईरणमस्येति वा सुवीरः। रुचिरे कल्याणे अंगदे अस्येति रुचिरांगदः। जंतून् जनयन् जननः ल्युटो बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट्। जनस्य जनिमतो जन्म उद्भवस्तस्या दिर्मूलकारणमिति जनजन्मादिः। भयहेत्वन्तादीमः। "भीमाद योऽपादाने" इति पाणिनिवचनात्। "महद्भयं वज्रमुद्यतम्" इति मंत्रवर्णात्। असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ॥
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः॥११५॥

पृथिव्यादीनां पंचभूतानामाधाराणामाधारत्वादाधारनिलयः। स्वात्मना धृतस्यान्यो धाता नास्तीत्यधाता। 'नधृतश्च' इति 'समासांतविधिरनित्य' इति कप्रत्ययाभावः। संहारसमये सर्वमत्रा धारयति धयति पिबतीति वा धाता। 'धेट्पाने' इति धातुः (९५०)। मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपंचरूपेण विकासोऽस्येति पुष्पहासः। नित्यप्रबुद्धरूपत्वात्प्रकर्षेण जागर्तीति प्रजागरः। सर्वेषामुपरि तिष्ठन्नूर्ध्वगः। सतां कर्माणि सत्पथेनाचरत्येष इति सत्पथाचारः। मृतान् परीक्षित्प्रभृतिञ्जीवयन् इति प्राणदः। प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः तदभेदोपचारेणायं प्रणवः। पणतिर्व्यवहारार्थस्तं कुर्वन् इति पणः। 'पणव्यवहारे' इति धातुः। "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इति श्रुतेः। पुण्यानि कर्माणि फलैः संगृह्याधिकारिभ्यः प्रयच्छन् तल्लक्षणयेति वा पणः ॥ ११५ ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः॥११६॥

प्रमितिः संवित्स्वयंप्रभा प्रमाणं। "प्रज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेः॥ "ज्ञानस्वरूपमत्यंतं निर्मलं परमार्थतः। तदेवार्थस्वरूपेण भ्रांति-

दर्शनतः स्थितम् " इति विष्णुपुराणे । प्राणा इंद्रियाणि यत्र जीवे निलीयंते तत्परतंत्रत्वाद्देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन्विलीयंते । प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निलीयत इति वा प्राणान् जीवांश्चात्मनि संहरंस्तेषामाश्रय इति वा प्राणनिलयः (९६०) । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणान्बिभर्तीति । प्राणभृत् । प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैरिति प्राणजीवनः । "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इति मंत्रवर्णात् । तथ्यममृतं सत्यं परमार्थसत्तत्त्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः । तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित् । एकश्चासावात्मा चेत्येकात्मा । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति श्रुतेः । "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते " इति स्मृतेश्च । 'जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति' इति षड्भावविकारानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युजरातिग इति " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " इति मंत्रवर्णात् ॥ ११६ ॥

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सपिता प्रपितामहः ॥
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥११७॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहृतिरूपाणि त्रयीसाराणि यद्धिया आहुः होमादिना जगत्त्रयं तरते प्लवते चेति भूर्भुवःस्वस्तरुः । " अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा " इति मनुवचनात् । अथवा भूर्भुवःस्वस्तरुः समाख्यो लोकत्रयसंसारवृक्षो भूर्भुवःस्वस्तरुः भूर्भुवःस्वःसमाख्यं लोकत्रयं वृक्षवद्व्याप्य तिष्ठतीति वा भूर्भुवःस्वस्तरुः । संसारसागरात्तारयंस्तारः । प्रणवो वा । सर्वस्य लोकस्य जनक इति सपिता । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पितेति प्रपितामहः ॥ यज्ञात्मना यज्ञः । (९७०) । यज्ञानां पाता स्वामी वा यज्ञपतिः । "अहं हि सर्व

ज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति भगवद्वचनात्। यजमानात्मना तिष्ठन् यज्वा। यज्ञा अंगान्यस्येति यज्ञांगो वराहमूर्तिः। "वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः। अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः। अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदांतश्रुतिभूषणः। आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघोषस्वनो महान्। धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्क्रियः। प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः। उद्गात्रंत्रो होमलिंगः फलबीजमहौषधिः। वाय्वंतरात्मा मंत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः। वेदीस्कंधो हविर्गंधो हव्यकव्यातिवेगवान्। प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरर्चितः। दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्। उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः। नानाछंदोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः। छायापत्नीसहायो वै मेरुशृंग इवोच्छ्रित" इति हरिवंशे। फलहेतुभूतान्यज्ञान् वाहयतीति यज्ञवाहनः॥ १७॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥
यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं बिभर्तीति पाति वा यज्ञभृत्। जगदादौ तदंते च यज्ञं करोतीति कृंतति वा यज्ञकृत्। यज्ञानां तत्समाराध्यात्मनां प्रधानं तत्समवायानां शेषीति यज्ञी। यज्ञं भुंक्ते भुनक्तीति वा यज्ञभुक्। यज्ञसाधनं तत्प्राप्ताविति यज्ञसाधनः। यज्ञस्यांतं फलप्राप्तिं कुर्वन् यज्ञांतकृत्। वैष्णव्यृक्शंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमाप्तिं करोतीति वा यज्ञांतकृत् (९८०) यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः इष्टफलाभिसंधिरहितो वा यज्ञः तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम्। अद्यते अत्ति च भूतानीत्यन्नं। अन्नमत्तीत्यन्नादः। सर्वं जगदन्नादिरूपेणान्नादात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः चशब्दः सर्वात्मनामेकस्मिन्परस्मिन्पुंसि समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम्॥ ११८॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ॥
देवकीनंदनः स्त्रष्टा क्षितीशःपापनाशनः॥११९॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः । निमित्त कारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टांतानुपरोधात्' इत्यत्र स्थापितमुभयकारणत्वं हरेः । विशेषेण खननाद्वैखानः। धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम् । सामानि गायतीति सामगायनः । देवक्याः सूतो देवकीनंदनः। 'ज्योतींषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पंच सर्वे देवा देवकीपुत्र एव " इति महाभारते । यतः स्रष्टा सर्वलोकस्य । क्षितिर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथात्मजः (९९०) कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशिं नाशयन् पापनाशनः । " पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति । प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यते नृणाम् । प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यति नृणाम् । क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति " इति वृद्धशातातपवचनम् ॥ ११९ ॥

मगदां वहन् गदाधरः । रथांगं चक्रमस्य पाणौ स्थितं स रथांग-
पाणिः । अतएवाशक्यक्षोभण इत्यक्षोभ्यः । केवलमेतावंत्येवायुधा-
न्यस्येति न नियम्यते । अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधान्यस्येति
सर्वप्रहरणायुधः । आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि
भवंतीत्यंते सर्वप्रहरणायुध इति वचनम् । सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं
दर्शयितुम् । " एष सर्वेश्वर " इति श्रुतेः द्विर्वचनं समाप्तिं
द्योतयति ॐनम इति ओंकारश्चांते मंगलार्थः "ओंकारश्चाथशब्दश्च
द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ"
इति वचनात् । अंते नम इत्युक्त्वा परिचरणं कृतवानिति "भूयि-
ष्ठांते नम उक्तिं विधेम " इतिश्रुतेः । " धन्यं तदेव लग्नं तन्नक्षत्रं
तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्राङ्नमस्क्रि-
यते " इति च । प्रागित्युपलक्षणम् । अंतेऽपि नमस्कारस्य शिष्टा-
चरणात् नमस्कारफलं प्रागेव दर्शितम् "एकोऽपिकृष्णस्य कृतः
प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय " ॥ "अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससम-
च्युतम् । ये नमस्यंति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । लोकत्र-
याधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् । ज-
न्मांतरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशुप्रशांतिमुपयाति नरस्य पापम् ॥
(१०००) ॥ १२० ॥ इति नाम्नां दशमशतं विवृतम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम्॥१२१॥

इतीदमित्यनेन नामसहस्रमन्यूनानतिरिक्तमिति दर्शयति । दिव्या-
नामप्राकृतानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता प्रकारांतरे-
णापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता ॥ १२१ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत ॥
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः१२२

प्रक्रमे " किंजपन्मुच्यते जंतुः " इति जपशब्दोपादानात् । कीर्तयेदित्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते । उच्चोपांशुमानसलक्षणस्त्रिविधः । य इदं शृणुयादित्यादिः । स्पष्टार्थः परलोकप्राप्तस्यापि तदुपासनादशुभप्राप्त्यभावं सूचयितुममुत्रेत्युक्तम् ॥ १२२ ॥

वेदांतगो ब्राम्हणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत्॥
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात्१२३

वेदांतानामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदांतगः । " किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् " इतिवचनात् । जपकर्मणि साक्षान्मुक्तिशंकायां कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं नास्ति ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुं ' वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात् ' इत्युक्तम् । कर्मणां त्वंतःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम् । " कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते । नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बंधात्प्रमुच्यते । धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते । योगिनः कर्म कुर्वंति संग त्यक्त्वात्मशुद्धये । कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्ययैव विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिनः । यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् " इति मानवं वचनम् । ' तपसा कल्मषं हंति विद्ययामृतमश्नुते ' इति । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि " इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ' " येन केनचिद्यज्ञेनापि यज्ञेनापि दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति " इत्यादिस्मृतिभ्यो ज्ञानादेव मोक्षः । " ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तरति

शोकमात्मवित् । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति । ब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कुतश्चन । इह चेदवेदीदथसत्यमस्ति । नचेदिहावेदी न्महती विनिष्टिः । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यति । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे " इत्यादिश्रुतिभ्यः । ' शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ' इति श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । " तस्माच्छूद्रोऽनवक्लृप्त " इति श्रुतेः "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत" इत्यादिना महाभारतादिश्रवणमनुज्ञायत । " सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनि इति" हरिवंशे चाथ शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयादिति व्यवहितेन ' संबंधः त्रैवर्णिकानां कीर्तयेदित्यन्तेन ॥ १२३ ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात ॥ कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ॥ १२४ ॥ भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः॥ सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत ॥ १२५ ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च॥ अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६ ॥ न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति॥भवत्यरोगो द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः॥१२७॥ रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बंधनात्॥ भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्नआपदः ॥१२८॥ दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषो-

समम् ॥ स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिस-
मन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो
वासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति
ब्रह्म सनातनम् ॥ १३० ॥ न वासुदेवभ-
क्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ॥ जन्ममृत्युज-
राव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३१ ॥

चक्षुरादीनामात्मायुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषये-
ष्वनुन्मत्तः प्रवृत्तिः कामः। प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥१२४॥
भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य
श्रद्धालोर्विशिष्टफलाधिकारिणः । फलविशेषं दर्शयति ॥ १२५ ॥
॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
युज्येतात्मसुखक्षांतिः श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः१३२

श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । भक्तिर्भजनतात्पर्यम् आत्मनः सुखं
आत्मसुखं तेन च क्षांत्यादिभिश्च युज्यते ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिः ॥
भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१३३॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभामतिरिति स्वारागानु-
बंधरहितेन नरेण [illegible] क्रोधादयो न भवंति । मात्सर्यं
च न भवतीत्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ॥
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ॥
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ॥
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च॥१३६॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रेत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथनेनोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ॥
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ॥
जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥१३८॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ॥
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्॥१३९॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ॥ त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः॥१४०॥

" सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत " इत्यनेनावांतरवाक्येन सर्वधर्माणामाचारवत्त्वाधिकार इति दर्शयति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेनकीर्तितम् ॥
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥१४१॥
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥
भजंति ये पुष्कराक्षं न ते यांति पराभवम्॥४२॥
अर्जुनउवाच॥पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ॥
भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ॥४३॥
श्रीभगवानुवाच॥ यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पांडव ॥ सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ॥ १४४ ॥ नमोस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ॥ सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ १४५ ॥

॥ इति विष्णुनामसहस्रस्तोत्रम् ॥

इमं स्तवमित्यादिनामसहस्रशाखाज्ञेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्णद्वैपायनेन साक्षान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरर्थिभिःसादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्धय इति दर्शयति । विश्वेश्वरमित्यादिना विश्वेश्वरोपासनादेव स्तोतारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति "आदरेण यथा स्तौति धनवंतं धनेच्छया । तथाचेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बंधनात्" इति व्यासवचनम् ।'प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः'॥ १४१ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

सहस्रनामसंबंधव्याख्या सर्वसुखावहा। श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरिपादयोः ॥ १ ॥ इतिश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाचार्यशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराचार्यविरचितं विष्णोर्नामसहस्रभाष्यं समाप्तम् ॥ एतेषां सहस्रनाम्नां संख्येयम् ॥ अच्युतः १०० ॥ सिंहः २०० ॥ युगादिकृत् ३०० ॥ अनयः ४०० भोक्ता ५०० ॥ शिवः ६०० ॥ सत्कृतिः ७०० ॥ सुवर्णबिंदुः ८०० ॥ अव्ययः ९०० ॥ सर्वप्रहरणायुधः १,००० ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	ओ.	अ.	शु.
४	२	लोकाना	लोकानां
”	१९	पक्षत्वाचा	पेक्षत्वाचा
७	१७	शाठये	शाठ्ये
९	९	दच्युसो	दच्युतो
९	२६	त्वमावा	त्वमेवा
१२	१२	ब्रह्म	ब्रह्म
१२	२५	व्यश्नुते	व्यश्नुते
१५	७	मद्वेपिणा	मद्वेपिणां
१६	९	तूलराशि	तूलराशि
१६	१७	न्तर्भूतम्र	न्तर्भूतम्
१६	२८	यद्ब	यद्ब
१८	१	योमी	र्यामी
१८	२२	द्रष्ट	द्रष्ट
१९	३	व्याव	ह्याव
१९	५	योगविदा	योगविदां
२०	१०	विधि	निधि
२१	१९	नाप्यनु	नाप्युप
२२	११	र्थत्ता	र्थात्कनिन
२२	२५	नर्द्दे	तर्द
२३	१	दवत	देवत
२३	१९	मूर्गिभः	मूगर्भः
२४	२४	कथत्यत्वा	कथत्वा
२५	१४	मापारिति	मपादिति
२५	२१	समितः	संमितः
२७	१०	विष्णासेनः	विष्वक्सेनः
२७	१३	भगद्द	भगवद्द
२८	१२	विजेया	विजयो
३०	१७	त्यनुरुन्द्धः	त्यनिरुद्धः
३१	७	हंस	हंसः

पृ.	ओ	अ	शु.
३२	२४	स्वाक्षः	साक्ष
३५	१३	स्यति	स्येति
३६	२६	श्रतेः	श्रुतेः
३८	१	वर्षण	वधगा
३८	२१	कस्मी	कस्मि
४०	१७	पाणिनी	पाणिनीय
४२	१३	स्पष्ट	स्पष्टः
४५	१५	महद्भागे	महद्भाग
४५	१६	महाधनः	महामसः
४९	२१	जितत्सु	जित्सु
५०	७	तत्का	तत्क
५६	१५	सत्कार्तिछि	सत्कीर्तिश्छि
५९	२२	देवा	दवा
६३	६	दनु	दमनु
६६	५	वृनात्मा	वृत्तात्मा
६६	९	दुर्लमः	दुर्लभः
६७	२५	श्वर	श्वरः
६८	१५	द्वयर्थः	द्वयर्थ
६९	५	चाणरी	चाणूरं
६९	११	अवाक	अवाक्
७०	२१	दृंह	दृह
७४	१२	स्वति	स्वस्ति
८१	२३	शाङ्ग	शार्ङ्ग
८३	८	पातुं	पातु
८४	३	कृत	कृत
८४	११	नायत	नायते
८४	११	इतिः	इति
८५	७	आत्मायु	आत्मयु
८५	१३	शांति भी	शांतिभी

पृ.	श्लो.	अ.	शु.
३२	२४	स्राक्षः	स्राक्ष
३६	१३	स्यति	स्येति
३६	२६	श्रतेः	श्रुतेः
३८	१	वर्षण	वर्षणा
३८	२१	कस्मी	कस्मि
४०	१७	पाणिनी	पाणिनीय
४२	१३	स्पष्ट	स्पष्टः
४५	१५	महद्भागे	महद्भोग
४५	१६	महाघनः	महामंत्रः
४९	२१	जितत्पु	जित्पु
५०	७	तत्का	तत्क
५६	१५	सत्कर्तिछि	सत्कीर्तिच्छि
५९	२२	देवा	दवा
६३	६	दनु	दमनु
६६	५	वृत्तात्मा	वृत्तात्मा
६६	९	दुर्लमः	दुर्लभः
६७	२५	श्वर	श्वरः
६८	१५	न्द्वयर्थः	न्द्वयर्थ
६९	५	चाणुरो	चाणूरो
६९	११	अवाक	अवाक्
७०	२१	द्रूंह	द्रूंह
७४	१२	स्वाति	स्वस्ति
८१	२३	शाङ्ग	शार्ङ्ग
८३	८	यातुं	यातु
८४	३	कृत	कृत
८४	११	ज्ञायत	ज्ञायते
८४	११	इतिः	इति
८५	७	आत्मायु	आत्मयु
८५	१२	क्षांतिःश्री	क्षांतिश्री